

Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine

MISLAV GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Zagreb, Hrvatska

Mislav.Gabelica@pilar.hr

Polazeći od postavke da je politički utjecaj Starčevićeve hrvatske stranke prava (Stranke prava) u banskoj Hrvatskoj u prvom redu ovisio o utjecaju koji je ta stranka imala u gradu Zagrebu, autor u članku analizira njezine rezultate na izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917., u razdoblju tijekom kojega je ta stranka prešla put od pojedinačno najjače stranke u banskoj Hrvatskoj do gotovo potpuno poražene stranke koja krajem 1918. nije uspjela organizirati ozbiljniji otpor stupanju banske Hrvatske u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ključne riječi: Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava); zagrebačko gradsko zastupstvo; hrvatski Sabor; izbori

Uvod

Između 1904. i 1918. jedina politička stranka u banskoj Hrvatskoj koja je dosljedno zastupala hrvatsku nacionalno-političku ideju i protivila se stvaranju zajedničke države sa Srbijom bila je Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava).¹ Ta je stranka na svojem vrhuncu, između 1906. i 1908., ostvarila veliki politički utjecaj u banskoj Hrvatskoj, tijekom kojega je računala s osvajanjem većine u hrvatskom Saboru da bi postala nezaobilaznim čimbenikom u rješavanju hrvatskoga pitanja. Međutim nakon 1908. otpočeo je njezin politički pad, koji je rezultirao time da slomom Austro-Ugarske Monarhije stranka nije organizirala ozbiljan otpor stupanju banske Hrvatske u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

¹ Stranka se od nastanka 1895. do 1904. nazivala Čistom strankom prava. Od 1904. do 1910. nazivala se Starčevićevom hrvatskom strankom prava. Nakon toga se do raspada Austro-Ugarske Monarhije nazivala Strankom prava.

U ovom se članku analizira politički utjecaj te stranke od njezina političkoga uspona do pada, koji je doveo do toga da je u presudnom trenutku hrvatske povijesti bila samo nijemi promatrač političkih zbivanja u banskoj Hrvatskoj. Analiza je provedena na uzorku grada Zagreba, gdje je prema rezultatima dosadašnjih historiografskih istraživanja uzgojen zametak te stranke. Prema pisanju Stjepana Matkovića, koji je pratio razvoj stranke od njezina nastanka do 1904., kada nije imala uspjeha na nacionalnoj razini, Čista stranka prava nastala je 1895. odvajanjem nekolicine istaknutih pristaša Stranke prava pod vodstvom Ante Starčevića od matične stranke. Kako je velika većina lokalnih pravaških organizacija ostala uz matičnu Stranku prava, Čista stranka prava prvo je vrijeme svojega postojanja u većoj mjeri djelovala kao parlamentarna frakcija nego kao organizirana stranka, okupljajući pristaše oko uskoga kruga istaknutih pojedinaca.² Nešto veći broj pristaša stranka je imala samo u dijelu Ličko-krbavske županije te dijelu zagrebačke okolice. Glavno uporište Čiste stranke prava bilo je u gradu Zagrebu, gdje je mahom privukla niže slojeve zagrebačkoga građanstva.³

Upotreba Zagreba kao modela na temelju kojega je moguće analizirati zadanu temu opravdana je zbog još jednog razloga. Naime, prema uvjerenju dijela ondašnje hrvatske političke javnosti, Zagreb je svojom ulogom hrvatskoga političkog, kulturnog i gospodarskog središta u kasnijem razdoblju, nakon 1904., omogućio prodor te stranke u ostale dijelove banske Hrvatske.⁴ Ako se pokaže točnim da je Zagreb bio ključan za politički uspon stranke, slijedilo bi da u Zagrebu valja tražiti i uzroke njezina političkoga pada. U ovom je članku politička snaga Starčevićeve hrvatske stranke prava (Stranke prava) u Zagrebu istražena na temelju njezine zastupljenosti u zagrebačkom gradskom zastupstvu, a odnos između političke snage stranke u Zagrebu i na nacionalnoj razini istražen je usporedbom zastupljenosti Starčevićeve hrvatske stranke prava (Stranke prava) u zagrebačkom gradskom zastupstvu s njezinom istovremenom zastupljenošću u hrvatskom Saboru.

U to su vrijeme izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo i njegov ustroj bili regulirani Zakonom o ustroju gradskih općina od lipnja 1895., prema kojem je Zagreb u teritorijalnom pogledu činio samo jedan izborni kotar, ali su se njegovi izbornici dijelili na tri izborništva, podijeljena prema količini godišnjega

² Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895. – 1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2001), 189-191.

³ *Isto*, 241-289.

⁴ Prema tvrdnji političkih protivnika Starčevićeve hrvatske stranke prava iz 1910., "frankovština", kako se pogrdno nazivalo političko djelovanje ove stranke, stvorena je među nižim slojevima zagrebačkoga građanstva, koje je u izborima za gradsko zastupstvo glasalo u tzv. 3. izborništvo. Prema toj tvrdnji, frankovština se u 3. izborništvo "pred 15 godina rodila, ona je od tog izborništva crpila životnu svoju snagu, te se razlila iz njega po svoj Hrvatskoj... Treće izborništvo bilo je onaj kvasac, koji je nadigao frankovštinu po cijeloj Hrvatskoj do tolikog objema". Prema toj tvrdnji, razlog širenja bio je prije svega u duhovnom utjecaju Zagreba na provinciju te u tome što u 3. izborništvo "imade toliko uciepljenih Zagrebčana iz pokrajine, naročito obrtnika, da pomoću njihovom nije bilo teško raditi za frankovštinu u njihovim zavičajima, gdje imadu roda, prijatelja i znanaca". "Slava Zagrebu!", *Hrvatska sloboda* (Zagreb), 28. 2. 1910., 2-3.

uplaćenog poreza. U 1. izbornoštvu, koje je biralo 16 zastupnika u gradsko zastupstvo, glasali su izbornici koji su plaćali više od 500 forinti (1.000 kruna) godišnjega izravnoga državnog poreza. U 2. izbornoštvu, koje je biralo 20 zastupnika, glasali su izbornici koji su plaćali od 100 do 500 forinti (od 200 do 1.000 kruna) godišnjega izravnoga državnog poreza. U 3. izbornoštvu, koje je biralo 14 zastupnika, glasali su izbornici koji su plaćali od 5 do 100 forinti (od 10 do 200 kruna) godišnjega izravnoga državnog poreza. Neke su osobe s obzirom na profesiju – državni, zemaljski i općinski činovnici, ravnatelji, profesori i učitelji svih državnih, zemaljskih, općinskih i konfesionalnih škola, docenti i doktori svih fakulteta, članovi Jugoslavenske akademije, svećenici svih kršćanskih vjeroispovijedi, židovski rabini te odvjetnici i javni bilježnici – bez obzira na iznos uplaćenoga poreza birale u 2. izbornoštvu, a ako su osim toga plaćale tecivarinu IV. razreda zajedno s prerezom u iznosu većem od 70 forinti (140 kruna), imale su pravo birati u 1. izbornoštvu. Mandat zastupnika trajao je šest godina, a svake treće godine polovina zastupnika iz svakog izbornoštva istupala je iz zastupstva te su se obavljali izbori za polovinu gradskih zastupnika, s tim da je ako se na prethodnim izborima biralo cjelovito gradsko zastupstvo, polovina zastupnika na prvim idućim izborima istupala ždrijebanjem, a nakon toga su istupali oni koji su bili izabrani prije šest godina.⁵

Takav je izborni zakon pogodio imućnijim zagrebačkim građanima jer su izbornici 1. i 2. izbornoštva, kojih je bilo oko 28% od ukupnoga broja izbornika, birali 36, a izbornici 3. izbornoštva (oko 72% od ukupnoga broja izbornika) samo 14 gradskih zastupnika.⁶

Politički uspon Starčevićeve hrvatske stranke prava

Na prvim dvama redovitim saborskim izborima na kojima je nastupila, 1897. i 1901., Čista stranka prava osvojila je tek po dva od 88 zastupničkih mjesta u hrvatskom Saboru. Na idućim redovitim saborskim izborima, održanima 1906., zastupljenost te stranke u hrvatskom Saboru porasla je za desetak puta. Vrtoglavom usponu stranke na nacionalnoj razini prethodilo je njezino osvajanje svih 14 zastupničkih mjesta u zagrebačkom gradskom zastupstvu biranih u 3. izbornoštvu. Pravaštvo se među nižim slojevima zagrebačkoga građanstva, koje je prema Zakonu o ustroju gradskih općina iz 1895. glasalo u 3. zagrebačkom izbornoštvu, počelo afirmirati 80-ih godina XIX. stoljeća, a već 90-ih godina toga stoljeća ono je postalo dominantna politička snaga među tim izbornicima. Nakon pravaškoga raskola iz 1895., u srazu između matične Stranke prava i Čiste stranke prava među pravašima 3. zagrebačkoga izbornog kotara prevagu je počela odnositi Čista stranka prava. Ona je već 1901. osvojila na izborima za polovinu gradskih zastupnika svih sedam zastupničkih mjesta

⁵ *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju za godinu 1895.* (Zagreb, 1895), 219-250.

⁶ Ivo Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006), 165.

tom prilikom biranih u 3. izborništvu, a na idućim gradskim izborima 1904. osvojila je i drugu polovinu zastupničkih mjesta biranih u tom izborništvu.⁷ Uspjeh na gradskoj razini imao je prvi odraz na nacionalnoj razini tijekom 1903. i 1904., kada je stranka na dopunskim saborskim izborima osvojila još dva mandata, oba u Varaždinskoj županiji.⁸

Nakon gradskih izbora održanih 1904. u zagrebačkom gradskom zastupstvu postojale su tri skupine zastupnika. Uz 18 pristaša staromađaronske Narodne stranke, izabranih na izborima 1901. u 1. i 2. zagrebačkom izborništvu, koji su do 1904. podupirali dotadašnjega gradonačelnika Adolfa pl. Mošinskoga, te spomenutih 14 zastupnika Starčevićeve hrvatske stranke prava, na izborima 1904. u 1. i 2. izborništvu izabrano je i 18 zastupnika takozvanoga nezavisnog građanstva, koji su činile pristaše Hrvatske stranke prava⁹ u savezu s onim dijelom pristaša Narodne stranke koji su se protivili ponovnom izboru Mošinskoga za gradonačelnika.¹⁰ Poslijeizbornim dogovorom Hrvatske stranke prava i Narodne stranke za zagrebačkoga gradonačelnika izabran je Milan Amruš,¹¹ kojemu su uz nekolicinu pristaša Narodne stranke oporba bili samo zastupnici Starčevićeve hrvatske stranke prava.¹² Nezadovoljstvo Amrušem započelo je krajem 1905., kada je on prihvatio kandidaturu Narodne stranke na dopunskim izborima za hrvatski Sabor u Koprivnici, čime je najavio formalni ulazak u Narodnu stranku. Tada je Hrvatska stranka prava u zagrebačkom gradskom zastupstvu povukla potporu Amrušu te su njezini zastupnici zajedno sa zastupnicima Starčevićeve hrvatske stranke prava odbili izglasati

⁷ Matković, *Čista stranka prava*, 242-252.

⁸ *Isto*, 182-184.

⁹ Hrvatska stranka prava stvorena je 1903. fuzijom matične Stranke prava ("domovinaša") i Neodvisne narodne stranke ("obzoraša"). Te su stranke od 1897. do fuzije zajednički nastupale na saborskim izborima pod imenom Udružena opozicija (Hrvatska opozicija). Pri izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo od kraja XIX. stoljeća pa sve do 1913. te su se stranke, a poslije i Hrvatska stranka prava (Hrvatska ujedinjena samostalna stranka), služile neutralnim nazivima kao što su "nezavisno građanstvo" i "udruženo hrvatsko građanstvo", želeći time, prema vlastitim riječima, privući što širi krug izbornika, budući da su u to vrijeme njihove stranke u odnosu na staromađarone i Čistu stranku prava imale slabiju potporu među zagrebačkim izbornicima. "Novo gradsko zastupstvo", *Hrvatski pokret* (Zagreb), 15. 5. 1913., 4-5.

¹⁰ Uoči tih izbora Hrvatska stranka prava, koja se predstavila kao oporba gradonačelniku Mošinskom, a ne kao načelna oporba, pozvala je u izborni savez sve "neodvisno građanstvo", pa i one staromađarone koji se protive Mošinskom. "Gradski izbori", *Pokret* (Zagreb), 16. 10. 1904., 1-2. Ubrzo potom staromađaron Vladimir Nikolić-Podrinški nasuprot službenoj staromađaronskoj listi u 1. izborništvu istaknuo je vlastitu listu kandidata, na kojoj su bili pristaše Hrvatske stranke prava i dvojica staromađarona. "Gradski izbori", *Narodne novine* (Zagreb), 15. 11. 1904., 3. Raspravljajući o Nikolićevu potezu, staromađaroni Iso Kršnjavi i Aleksander Vancaš zaključili su da je iza toga stajala hrvatska vlada, koja se time na elegantan način htjela riješiti Mošinskoga. Iso Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knj. 1 (Zagreb: Mladost, 1986), 355. Nikolićeva je lista pobijedila u 1. izborništvu.

¹¹ Milan Amruš bio je nekadašnji pristaša Neodvisne narodne stranke, a 1893. istupio je iz nje i kao izvanstranački političar počeo surađivati s banom Khuen-Héderváryjem.

¹² "Izbor gradskoga načelnika", *Obzor* (Zagreb), 20. 12. 1904., 4.

proračun za sljedeću godinu.¹³ Time je gradsko zastupstvo raspušteno, pa su u ožujku 1906. uslijedili novi izbori, taj put za cjelokupno gradsko zastupstvo.

Starčevićeva hrvatska stranka prava za te je izbore postavila kandidate za sva tri zagrebačka izborništva, s time da se u 3. izborništvu kandidirala samostalno, a u 1. i 2. dogovorno s nestranačkom grupom katolički orijentiranih političara koji su se okupljali oko lista *Hrvatstvo*, pa se u tim izborništva uz njezine pristaše kandidirala i nekolicina “katoličkih građana”.¹⁴ Ta je grupa formirana 1904., a okupljala je nekadašnje pristaše Hrvatske stranke prava koji su se od nje odvojili kada je stranka napustila svoju dotadašnju pravašku i katoličku te prihvatila liberalnu i srbofilsku orijentaciju.¹⁵ Kandidiranje pristaša grupe koja se okupljala oko *Hrvatstva* na listama Starčevićeve hrvatske stranke prava u 1. i 2. zagrebačkom izborništvu bilo je prvi korak u zbližavanju tih dvaju političkih čimbenika, koje će 1910. rezultirati njihovom fuzijom.¹⁶

Iako se 1906. kandidirala u sva tri zagrebačka izborništva, izborne aktivnosti Starčevićeve hrvatske stranke prava pokazuju da je ona na tim izborima prije svega htjela učvrstiti dominaciju u 3. izborništvu. Dokaz je tomu što su na tim izborima pojedini članovi stranke koji su na temelju svoje profesije pripadali 2. izborništvu bili uvršteni na listu 3. izborništva, gdje su i glasali. Naime, gradske su se vlasti pri sastavljanju izbornih lista po izborništva u velikom broju slučajeva vodile samo iznosima poreza koje je pojedinac uplatio u protekloj godini, a ne i njihovim pripadanjem pojedinoj od povlaštenih profesija,

¹³ *Zapisnici skupština zastupstva slobodnoga i kraljevskog glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1905.* (Zagreb, 1905), 87-89.

¹⁴ “Urotnici proti hrvatstvu”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 14. 3. 1906., 1. Za 1. izborništvo Starčevićeva hrvatska stranka prava kandidirala je odvjetnika Josipa Franka, kućevlasnika Filipa Jovanovića, profesora Stjepana Kućaka, sveučilišnoga profesora Mirka Marchettija, posjednika Franju Veselića starijega te tvorničara Žigu Weissa. Za 2. izborništvo kandidirani su umirovljeni domobranski intendant Ivan Berleković, građevinski poduzetnik Josip Bittanc, krčmar Nikola Cerjak, kućevlasnik Stjepan Dijak, umirovljeni gradski činovnik Petar pl. Grahovec, posjednik Ljudevit Hagenauer, svećenik Stjepan Hartman, mesar i kućevlasnik Ivan Hollešek, mesar i kućevlasnik Josip Kleiderić, trgovac i kućevlasnik Josip Majetić, umirovljeni zemaljski činovnik Luka Maras, novinar i kućevlasnik Ivan Peršić, trgovac Rudolf Severinski, krčmar Antun Somek, umirovljeni potpukovnik Luka Starčević, kućevlasnik Ivan Starkl, trgovac i kućevlasnik Franjo Šantl, kućevlasnik Lavoslav Tkalčić, odvjetnik Mijo Tkalčić te kućevlasnik Vilko Žgalin. U 3. izborništvu stranka je kandidirala tiskara Antuna Brusinu, trgovca Vjekoslava Budija, tajnika Obrtnoga zbora Pavla Gašparovića, obrtnika Dragutina Gjuda, ljekarnika Julija pl. Hegeđusa, trgovca Franju Hrustića, kućevlasnika Vjekoslava pl. Kašnera, posjednika Nikolu Lukačića, obrtnika Franju Pipinića, priv. činovnika Josipa Singera, obrtnika Šandora Štampfla, poslovođu Stjepana Timeta, obrtnika Petra Vrkljana te odgovornoga urednika *Hrvatskoga prava* Josipa Zočka. “Gradski izbori”, *Hrvatsko pravo*, 14. 3. 1906., 2.

¹⁵ Mislav Gabelica, “Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895. – 1913.)”, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 14 (2012): 47-48.

¹⁶ U dosadašnjoj je historiografiji kao prvi korak zbližavanja Starčevićeve hrvatske stranke prava i grupe oko *Hrvatstva* navedena potpora te grupe Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava na saborskim izborima u svibnju 1906. godine. Stjepan Matković, “Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali”, u: *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, ur. Zlatko Matijević (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002), 324-325.

pa bi tek nakon uloženoga prigovora ti pojedinci bili svrstavani u više izborništvo. Te su se godine na listi izbornika 3. izborništva našli istaknuti članovi Starčevićeve hrvatske stranke prava Mile Starčević i Aleksander Horvat, koji su prema spomenutom zakonu o gradskim općinama iz 1895. kao odvjetnici automatski pripadali 2. izborništvu. Iako je Starčevićeva hrvatska stranka prava uoči izbora uputila prigovor za niz pojedinaca koji pogreškom nisu bili uvršteni ni u 3. izborništvo, propustila je prigovoriti zbog neuvršćavanja spomenute dvojice odvjetnika u 2. izborništvo. Štoviše, stranka je prosvjedovala protiv uvršćavanja svojih pristaša Franje Hrustića i Vjekoslava pl. Kašnera u 2. izborništvo, smatrajući da oni prema iznosima poreza uplaćenog u protekloj godini pripadaju 3. izborništvu.¹⁷

Uz Starčevićevu hrvatsku stranku prava na tim su se izborima kandidirale Narodna stranka, koja je istaknula kandidaturu u 1. i 2. zagrebačkom izborništvu, te ponovno takozvano nezavisno građanstvo, koje je istaknulo kandidaturu u sva tri izborništva. Taj su put “nezavisno građanstvo” činili pristaše Hrvatske stranke prava i Hrvatske pučke napredne stranke, koje su u prosincu 1905. sa Srpskom narodnom radikalnom strankom, Srpskom narodnom samostalnom strankom te Socijaldemokratskom strankom Hrvatske i Slavonije stupile u Hrvatsko-srpsku koaliciju. Uoči tih gradskih izbora “nezavisno građanstvo” nastojalo je, kao i uoči prošlih izbora, postići izborni sporazum s Narodnom strankom u 1. i 2. izborništvu, no ovaj je put Narodna stranka takav sporazum odbila.¹⁸ Zato je u 3. izborništvu “nezavisnom građanstvu” pošlo za rukom sklopiti izborni sporazum sa Socijaldemokratskom strankom.¹⁹

Na tim je gradskim izborima u 1. izborništvu izabrano svih 16 kandidata Narodne stranke, a najmanje su glasova dobili kandidati na listi Starčevićeve hrvatske stranke prava.²⁰ U 2. izborništvu natpolovičnu većinu glasova

¹⁷ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb (dalje: DAZG) – fond 4 – Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ), serija Politički odsjek (dalje: POLIT), kut. 49 B/1. Zanimljiv je slučaj Mile Starčevića, koji je na gradskim izborima 1901. uvršten na listu izbornika 1. izborništva budući da je u protekloj godini platio porez u iznosu od 1.632 forinte (3.264 kruna). Prema izvješću gradskoga poreznog ureda, Mile Starčević je i 1898. platio veliki iznos od 500 forinti (1.000 kruna) poreza. Prema mišljenju Stjepana Matkovića, koji je iznio ove podatke, Starčević je tako visoku svotu porezne uplate mogao dosegnuti prijavljujući prihode od Starčevićeva doma. Matković, *Čista stranka prava*, 250. Na gradskim izborima 1906. Starčević je bio uvršten na listu izbornika 3. izborništva budući da je protekle godine platio porez u iznosu od samo 112 kruna (66 forinti). Trebalo bi istražiti je li do te godine promijenjena upravljačka struktura Starčevićeva doma, zbog čega Mile Starčević više nije mogao prijavljivati prihode od njega.

¹⁸ “Gradski izbori”, *Hrvatsko pravo*, 5. 3. 1906., 2.

¹⁹ Starčevićeva hrvatska stranka prava u nizu je članaka kritizirala neprincipijelnost izbornoga saveza koji je u Zagrebu pokušalo stvoriti takozvano nezavisno građanstvo. Vidi primjerice: “Sa Starčevićanci ne, sa Khuenovci da!”, *Hrvatsko pravo*, 7. 3. 1906., 2, gdje, među ostalim, stoji: “Nezavisnom građanstvu su bliži s jedne strane Korači, Cerini, Anceli, a s druge pak strane presvietla gospoda Tomašići, Krešići itd. Zašto ne bi buržoaske zlatne sredine Gnezdine i Holjčeve spajale Tomašićev vladin kapital sa Koračevom socijalnom demokracijom. Režim, kapital, buržoazija i socijalna demokracija, kad se to složi, onda zbogom starčevićanski ‘zamazani’ seljaci i ‘veleučeni’ obrtnici”

²⁰ “Današnji izbor”, *Hrvatsko pravo*, 15. 3. 1906., 3.

izbornika koji su izišli na izbore osvojilo je 15 kandidata Narodne stranke, a za još pet zastupničkih mjesta u tom izborništvu ni jedan kandidat nije dobio natpolovičnu većinu glasova, pa je za njih raspisan drugi krug izbora. Iako su kandidati Starčevićeve hrvatske stranke prava u prvom krugu izbora u 2. izborništvu osvojili najmanje glasova²¹ te su imali najmanje mogućnosti da ih se izabere u drugom krugu, Starčevićeva hrvatska stranka prava nije htjela odustati od kandidature i pozvati svoje izbornike da glasaju za listu “nezavisnoga građanstva”, koja je imala više šansi za uspjeh. Tim je potezom pomogla Narodnoj stranci da u drugom krugu izbora u 2. izborništvu bude izabrano još pet staromađaronskih kandidata.²²

U 3. izborništvu Starčevićeva hrvatska stranka prava uvjerljivo je porazila listu “nezavisnoga građanstva” te je svih 14 njezinih kandidata bilo izabrano u gradsko zastupstvo. Od ukupno 1944 izbornika koji su imali pravo glasati u tom izborništvu glasanju je pristupilo njih 1043²³ odnosno 53,6%, što je za to izborništvu s obzirom na protekle izbore bila iznimno velika izlaznost.²⁴ Od tog je broja nešto preko 700 izbornika glasalo za kandidate Starčevićeve hrvatske stranke prava, a nešto preko 300 izbornika za kandidate “nezavisnoga građanstva”. Prema profesionalnoj strukturi izbornika toga izborništva, za kandidate Starčevićeve hrvatske stranke prava u mnogo su većoj mjeri nego za kandidate “nezavisnoga građanstva” glasali obrtnici, seljaci te trgovci, sitničari i trgovački pomoćnici, koji su zajedno činili većinu izbornika u 3. izborništvu. Podjednak broj glasova obje su liste dobile među zagrebačkim kućevlasnicima, posjednicima, umirovljenim činovnicima i časnicima, privatnim i bankovnim činovnicima, liječnicima, novinarima i ljekarnicima. Kandidati “nezavisnoga građanstva” uvjerljivo su više glasova od kandidata Starčevićeve hrvatske stranke prava dobili među državnim činovnicima.²⁵

Na temelju tih gradskih izbora moglo bi se zaključiti da su politička zbivanja u Zagrebu bila ne samo vjeran odraz trenutačne političke situacije u banskoj Hrvatskoj nego i pokazatelj na koji će se način politička situacija u banskoj Hrvatskoj razvijati. Savez “nezavisnoga građanstva” sa Socijaldemokratskom strankom u 3. zagrebačkom izborništvu bio je reprodukcija prethodno stvorenog saveza Hrvatske stranke prava i Hrvatske pučke napredne stranke sa Socijaldemokratskom strankom u Hrvatsko-srpskoj koaliciji.²⁶

²¹ “Izbor u II. izborničtvu”, *Hrvatsko pravo*, 17. 3. 1906., 2.

²² “Gradski izbori”, *Hrvatsko pravo*, 24. 3. 1906., 2-4.

²³ *Zapisnici skupština zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1906.* (Zagreb, 1906), 3.

²⁴ U 3. je izborništvu na izborima 1898. glasalo 38% od svih izbornika toga izborništva, a na izborima 1901. samo 14% njegovih izbornika. Matković, *Čista stranka prava*, 248, 251.

²⁵ “Izborna statistika”, *Hrvatsko pravo*, 20. 3. 1906., 2.

²⁶ Već u travnju 1906. Socijaldemokratska stranka istupila je iz Koalicije. Vitimir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj. 1 (Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929), 192. Unatoč tomu, Socijaldemokratska stranka i dalje je pomagala Koaliciji u njezinoj borbi protiv Starčevićeve hrvatske stranke prava u Zagrebu. Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906. – 1907.* (Beograd, 1960), 133-135, 150-152.

Kako je spomenuto, savez Starčevićeve hrvatske stranke prava s grupom oko *Hrvatsva* u 1. i 2. zagrebačkom izborništvu vodio je fuziji tih dviju grupacija koja će se dogoditi 1910. godine. Spremnost “nezavisnoga građanstva” na savezništvo s režimskom Narodnom strankom te uvjerljivo veća naklonjenost državnoga činovništva “nezavisnom građanstvu” nego Starčevićевой hrvatskoj stranci prava koja je zabilježena u 3. zagrebačkom izborništvu nagovješćivale su pretvaranje Hrvatsko-srpske koalicije u oslonac nagodbenoga režima u banskoj Hrvatskoj. Na kraju, spremnost Starčevićeve hrvatske stranke prava da u izravnom sukobu između “nezavisnoga građanstva” i Narodne stranke pomogne potonjoj, što je zabilježeno u drugom krugu izbora u 2. izborništvu, bila je pokazatelj da će Starčevićeva hrvatska stranka prava u budućem političkom radu radije surađivati sa staromađaronima negoli s Hrvatsko-srpskom koalicijom.

Politički uspjeh Starčevićeve hrvatske stranke prava u Zagrebu ubrzo je dobio odraz i na nacionalnoj razini. Kako je rečeno, stranka je u početku u većoj mjeri djelovala kao parlamentarna frakcija nego kao organizirana stranka te je bila ograničena na veoma uzak prostor djelovanja. Potpunom ustroju njezine organizacije i prodoru u ostale dijelove banske Hrvatske ključnu je prepreku postavila banska naredba od 9. travnja 1897.²⁷ kojom je bilo zabranjeno osnivanje i djelovanje svih stranačkih organizacija (“mjestnih klubova”, “zborova stranke” i “glavnih odbora”) osim saborskih klubova.²⁸ Liberalizacijom političkoga života u Hrvatskoj, koja je nastupila odlaskom bana Károlya Khuen-Héderváryja 1903., Čista stranka prava počela se ustrojavati kao čvrsto organizirana politička stranka s ambicijom osvajanja većine u hrvatskom Saboru.²⁹

U prosincu 1903. stranka je pokrenula tjednik namijenjen seljaštvu, *Hrvatsku zastavu*, čiji je jedan od zadataka bio pripremiti njezin prodor u mjesta koja joj do tada nisu pokazivala sklonost.³⁰ U srpnju 1904., na glavnoj skupštini Starčevićeve hrvatske stranke prava, prihvaćena su pravila stranačke organizacije, koja je predstavio stranački pristaša iz Krapine Vuk pl. Kiš. Prema njegovim riječima, Starčevićeva hrvatska stranka prava “nije imala dosele svojih prihvaćenih ustanovah ob organizaciji” te budući da se “broj članova naše stranke povećao i tim proširenjem dobiva stranka širi djelokrug”, bilo je potrebno stvoriti stranačku organizaciju.³¹ Prema tada prihvaćenim pravilima stranačke organizacije, ustrojen je izvršni odbor kao vrhovni stranački organ,

²⁷ Sama Starčevićeva hrvatska stranka prava tu je zakonsku zabranu istaknula kao ključan razlog svoje neorganiziranosti. Vidi: Ivan Zatluka, “Organizacija Starčevićanaca”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), 21. 7. 1904., 3-4.

²⁸ “Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 9. travnja 1897.” i “Naredba o klubovima”, *Narodne novine*, 14. 4. 1897., 1.

²⁹ Khuenovim odlaskom sve političke stranke u Hrvatskoj počinju (nanovo) ustrojavati svoje središnje i lokalne organizacije. O tome vidi: *Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, sv. I (Zagreb, 1909), 32, 35-36, 64, 73, 101-102.

³⁰ Matković, *Čista stranka prava*, 217-218.

³¹ “Glavna skupština Starčevićeve hrvatske stranke prava”, *Hrvatsko pravo*, 22. 7. 1904., 1.

koji je bio izravno nadređen mjesnim odborima Starčevićeve hrvatske stranke prava. Mjesni su se odbori mogli ustrojiti u svakom mjestu u kojem žive najmanje "tri odlučna privrženika stranke", bili su međusobno neovisni i samostalni, a njihov je glavni zadatak bio omasoviti stranku te na svojem području pripremiti teren za njezinu pobjedu na saborskim izborima.³² Od 1904. Starčevićeva hrvatska stranka prava počela je osnivati mjesne organizacije po Hrvatskoj, a najveći ih je broj ustrojen 1906. godine. Njezina mjesna organizacija u Zagrebu, pod imenom Građanski starčevićanski klub, osnovana je u travnju 1907. godine. Prvi predsjednik upravnoga odbora te organizacije postao je predsjednik i ugledni zagrebački poduzetnik Ljudevit Hagenauer.³³

Na prethodnim saborskim izborima 1897. i 1901. Čista stranka prava osvojila je po dva mandata, a na onima održanim u svibnju 1906. Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila je 19 mandata.³⁴ Da je u tom uspjehu veliku ulogu odigrao utjecaj iz Zagreba svjedoči to što se od tih 19 mandata njih 14 ili 74% nalazilo u Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Bjelovarsko-križevačkoj županiji, odnosno u zagrebačkoj okolici,³⁵ čije je stanovništvo prirodno gravitiralo Zagrebu, a jedan se izborni kotar nalazio u samom gradu Zagrebu. Riječ je o zagrebačkom trećem izbornom kotaru, koji je obuhvaćao Vlašku ulicu, Novu Ves, Pod zidom, Kaptol, sela s lijeve strane potoka Črnomerca te Lašćinu i Žitnjak, gdje se socijalna struktura izbornika u velikoj mjeri poklapala sa socijalnom strukturom izbornika koji su na izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo glasali u 3. izborništvu.³⁶

Od 14 izbornih kotareva u zagrebačkoj okolici koje je Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila na tim saborskim izborima dva su, Križ i Sveti Ivan Zelina, bila u njezinim rukama neprekidno od izbora 1897. godine. Od preostalih 12 izbornih kotareva njih osam, uključujući dva u Varaždinskoj županiji koje je stranka osvojila na dopunskim saborskim izborima 1903. i 1904., na

³² Matković, *Čista stranka prava*, 191, 361-368.

³³ O Ljudevitu Hagenaueru vidi: Matković, *Čista stranka prava*, 323-324. Članovi upravnoga odbora bili su: Šandor Štampfl, Žiga Majtanić, Egidije Kornicer, Mirko Kirinić, Vjekoslav pl. Kašner, Franjo Pipinić, Antun Potočki, Vjekoslav Budi, Stjepan Babić, Ivan Kureci, Gjuro Horvatić, Josip Majetić, Franjo Lovrenčić i Ivan Sebastian. Zamjenici su bili: Mato Zorić, Nikola Lukačić, Josip Dragić, Antun Kolarek, Antun Belešić i Ferdo Luks. Članovi nadzornoga odbora bili su Franjo Hrustić i Franjo Gorničić. "Skupština starčevićanskog građanstva", *Hrvatsko pravo*, 23. 4. 1907., 2.

³⁴ HR – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 78 – Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje: PrZV), kut. 914, sv. 6-1/A, br. 54-6112/1918. Dvadeseti mandat Starčevićeve hrvatske stranke prava osvojio je Ilija Abjanić na dopunskim izborima u kotaru Cerna početkom 1907. godine. O tome vidi: Stjepan Matković, "Doprinos proučavanju pravaštva u istočnoj Hrvatskoj: izbori i saborsko zastupanje Ilije Abjanića", u: Stjepan Matković, *Izabrani portreti pravaša. Prilozi hrvatskoj političkoj povijesti* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011), 107-114.

³⁵ Stranka je osvojila sljedeće kotareve: Pisarovina, Dugo Selo, Sveti Ivan Zelina i Samobor u Zagrebačkoj županiji; Pregrada, Klanjec, Ivanec, Biškupeć, Ludbreg, Novi Marof i Zlatar u Varaždinskoj županiji; Križ, Sveti Ivan Žabno i Križevci u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.

³⁶ O zagrebačkim izbornim kotarevima i njihovoj socijalnoj strukturi vidi: Ines Sabotić, Stjepan Matković, "Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Društvena istraživanja* 75-76 (2005): 157-183.

saborskim izborima 1897. osvojile su stranke Udružene opozicije.³⁷ Premda je Udružena opozicija na idućim saborskim izborima 1901. većinu tih kotareva izgubila, ona je sve do 1906. svakako bila snažno zastupljena u njima. Kada se tomu doda da je treći zagrebački izborni kotar od saborskih izbora 1901. bio u posjedu Udružene opozicije, odnosno Hrvatske stranke prava, te podsjeti na to da je Starčevićeva hrvatska stranka prava 3. zagrebačko izborništvo osvojila u izravnom srazu s tom strankom, može se zaključiti da je Starčevićeva hrvatska stranka prava svoj uspon, okrunjen izbornim uspjehom u Zagrebu i zagrebačkoj okolici, uglavnom postigla privlačeći dotadašnje pristaše Hrvatske stranke prava.

Na temelju činjenica da Starčevićeva hrvatska stranka prava nije imala uspjeha na izborima za hrvatski Sabor sve do osvajanja 3. zagrebačkog izborništva te da je uspjeh na saborskim izborima 1906. prije svega polučen u zagrebačkoj okolici moglo bi se zaključiti da je njezin politički uspon na nacionalnoj razini ovisio o njezinoj političkoj snazi u Zagrebu. No usporedba idućih izbora za zagrebačko gradsko zastupstvo s idućim izborima za hrvatski Sabor dovodi u pitanje takav zaključak. Između 1906. i 1910. nisu provedeni redoviti izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo, no u prosincu 1907. održani su dopunski izbori za četiri zastupnička mjesta koja su ostala ispražnjena bilo smrću bilo odstupom trojice gradskih zastupnika u 1. i jednoga zastupnika u 2. izborništvu. Starčevićeva hrvatska stranka prava na tim je izborima istaknula kandidate za sva četiri zastupnička mjesta³⁸ te je na užim izborima za jedno od zastupničkih mjesta u 1. izborništvu izabran pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava sveučilišni profesor Iso Kršnjavi,³⁹ a na užim izborima za zastupničko mjesto u 2. izborništvu njezin kandidat Ljudevit Hagenauer tijesno je izgubio od arhitekta Janka Holjca.⁴⁰ Starčevićeva hrvatska stranka prava te je izbore ocijenila kao veliki uspjeh i potvrdu da stranka u Zagrebu napreduje.⁴¹

Ako je politički uspjeh Starčevićeve hrvatske stranke prava u banskoj Hrvatskoj ovisio o snazi koju je imala u Zagrebu, moglo bi se očekivati da će na idućim saborskim izborima, koji su održani u veljači 1908., ostvariti bolji rezultat nego na proteklima, a osobito da će bolji rezultat ostvariti u zagrebačkoj

³⁷ Te su godine Udružena opozicija i Sandor Bresztyenszky, koji je nastupio kao izvanstranački kandidat, osvojili ukupno 27 mandata, od čega 16 ili 59% u zagrebačkoj okolici. Od toga su osvojili sljedeće kotareve: Samobor, Karlovac, Draganić, Sisak, Velika Gorica, Donja Stubica, Pisarovina i Dugo Selo u Zagrebačkoj županiji; Pregrada, Klanjec, Biškupec, Zlatar i Krapina u Varaždinskoj županiji; Novigrad, Kloštar i Križevci u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.

³⁸ U 1. je izborništvu kandidirala kućevlasnika Filipa Jovanovića, sveučilišnoga profesora Isu Kršnjavoga i tvorničara Žigu Weissa. U 2. izborništvu kandidirala je posjednika Ljudevita Hagenauera.

³⁹ "Današnji gradski izbori", *Hrvatsko pravo*, 23. 12. 1907., 2. O političkom djelovanju Ise Kršnjavoga, koji je prešao put od simpatizera Strossmayerove jugoslavenske ideologije preko pristaše Narodne stranke do pristaše Starčevićeve hrvatske stranke prava, vidi: Ivana Mance, Zlatko Matijević, ur., *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti; Hrvatski institut za povijest, 2015).

⁴⁰ "Današnji izbor", *Hrvatsko pravo*, 28. 12. 1907., 4.

⁴¹ "Starčevićanstvo i gradski izbori", *Hrvatsko pravo*, 30. 12. 1907., 2.

okolici, koja je trebala prva reagirati na događaje u Zagrebu. Na saborskim izborima u veljači 1908. Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila je, doduše, veći broj mandata nego na prethodnim saborskim izborima, no u zagrebačkoj okolici, čije je stanovništvo bilo najviše podložno utjecajima iz Zagreba, stranka ne samo da nije napredovala nego je osvojila manje mandata nego na prethodnim izborima. Na tim saborskim izborima stranka je osvojila ukupno 24 mandata, no uz treći zagrebački izborni kotar osvojila je još samo 13 mandata u zagrebačkoj okolici.⁴² U skladu s rečenom tezom, neznatno manji broj mandata koje je Starčevićeva hrvatska stranka prava na tim izborima osvojila u zagrebačkoj okolici bio bi blagi nazadak, u najboljem slučaju stagniranje stranke u njezinu žarištu – Zagrebu. To bi značilo da rezultat dopunskih zagrebačkih izbora u prosincu 1907. nije označivao napredak Starčevićeve hrvatske stranke prava u Zagrebu unatoč njezinu osvajanju mandata u 1. zagrebačkom izborništvu.

Do tih dopunskih gradskih izbora 1. i 2. zagrebačkim izborništvom, koji su prema društvenoj i profesionalnoj strukturi bili ovisniji o režimu,⁴³ dominirala je Narodna stranka. No nakon neuspjeha na saborskim izborima u svibnju 1906. Narodna je stranka raspuštena, čime je nestalo oslonca nagodbenoga režima u banskoj Hrvatskoj. U novom sustavu vladanja u banskoj Hrvatskoj nagodbeni režim počeo se oslanjati na Hrvatsko-srpsku koaliciju, a alternativa takvu sustavu vladanja bilo je neustavno vladanje u Hrvatskoj. Raspuštanjem Narodne stranke stvoren je rascjep u redovima njezinih bivših pristaša, koji su nastavili djelovati ili kao izvanstranački unionisti ili su se priklonili jednoj od preostalih stranaka, pri čemu ih se veći dio priklonio Hrvatsko-srpskoj koaliciji.

Uz listu Starčevićeve hrvatske stranke prava na dopunskim su se gradskim izborima u prosincu 1907. kandidirale staromađaronska lista gradonačelnika Amruša te lista “nezavisnoga građanstva”. Bliskost staromađarona s Hrvatsko-srpskom koalicijom očitovala se u tome što se Janko Holjac nalazio i na Amruševoj listi i na listi “nezavisnoga građanstva”.⁴⁴ Rasulo u redovima staromađarona i njihovo veće priklanjanje Hrvatsko-srpskoj koaliciji očitovalo se u tome što od četvorice izabраниh zastupnika ni jedan nije bio samo Amrušev kandidat, nego su osim Kršnjavoga dvojica bila kandidati samo “nezavisnoga građanstva”, a Holjac je bio i Amrušev i kandidat “nezavisnoga građanstva”.⁴⁵ Prema tome, na dopunskim je zagrebačkim izborima za Starčevićevu hrvatsku stranku prava glasao tek manji dio dotadašnjih staromađarona, a veći se dio njih priklonio strankama Hrvatsko-srpske koalicije. Rezultat toga bio je da

⁴² HR-HDA-78-PrZV, kut. 914, sv. 6-1/A, br. 54-6112/1918. Stranka je osvojila sljedeće kotareve: Pisarovina, Dugo Selo, Sveti Ivan Zelina i Samobor u Zagrebačkoj županiji; Pregrada, Klanjec, Biškupec, Novi Marof i Zlatar u Varaždinskoj županiji; Križ, Sveti Ivan Žabno, Križevci i Kloštar u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.

⁴³ Matković, *Čista stranka prava*, 249.

⁴⁴ “Naknadni gradski izbori”, *Hrvatsko pravo*, 16. 12. 1907., 2.

⁴⁵ Uz Kršnjavoga u 1. i Holjca u 2. izborništvu, u 1. su izborništvu izabrani kandidati “nezavisnoga građanstva” Antun Kontak i Benjamin Deutsch.

je Starčevićeva hrvatska stranka prava na dopunskim izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo u apsolutnom smislu ostvarila uspjeh, ali je u relativnom smislu, u odnosu na stranke Hrvatsko-srpske koalicije, ostvarila neuspjeh.

Na nacionalnoj se razini takva situacija odrazila na rezultate saborskih izbora održanih 1908., na kojima Ustavna stranka, koja je bila pokušaj oživljavanja Narodne stranke, nije osvojila ni jedan mandat, a Hrvatsko-srpska koalicija osvojila je 56, odnosno apsolutnu većinu svih mandata u hrvatskom Saboru. Jasno je da su tako izrazitoj izbornoj pobjedi Koalicije doprinijeli glasovi većega dijela dotadašnjih staromađaronskih izbornika. Kako je rečeno, Starčevićeva hrvatska stranka prava na tim je izborima osvojila 24 mandata, od čega deset izvan Zagreba i zagrebačke okolice. Veći broj mandata koje je ta stranka u odnosu na saborske izbore 1906. osvojila izvan zagrebačke okolice mogao bi se objasniti pristajanjem dijela dotadašnjih staromađaronskih izbornika uz nju, ali i zakašnjelim odrazom političkoga impulsa iz Zagreba na dotadašnje pristaše Hrvatske stranke prava, koji je 1906. djelovao na zagrebačku okolicu, a 1908. dospio je na udaljeniju periferiju banske Hrvatske.

Političko nazadovanje Starčevićeve hrvatske stranke prava

Unatoč osvajanju većega broja mandata nego na prethodnim saborskim izborima, čime je postala pojedinačno najjača stranka u hrvatskom Saboru, Starčevićeva hrvatska stranka prava saborske je izbore održane 1908. doživjela kao neuspjeh. Dva tjedna nakon izbora dotadašnji vođa stranke Josip Frank, pod pritiskom stranačkih nezadovoljnika, napustio je njezino vodstvo. Mjesec i pol potom Starčevićeva hrvatska stranka prava raskolila se istupom stranačkih nezadovoljnika, nakon čega se Josip Frank vratio na čelo stranke.⁴⁶ Načelni razlog nezadovoljstva bila je spomenuta politika Starčevićeve hrvatske stranke prava, koja je u sukobu između dviju nagodbenih grupa, staromađarona i Hrvatsko-srpske koalicije, prednost davala staromađaronima. Promjenom vodstva nezadovoljnici su željeli promijeniti stranačku taktiku i početi surađivati s Hrvatsko-srpskom koalicijom.⁴⁷ Nezadovoljstvo je u stranci započelo još 1906., no nije kulminiralo raskolom sve dok nije ocijenjeno da je stranka doživjela izborni neuspjeh.⁴⁸

Od raskola u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava možemo pratiti nazadovanje stranke i u Zagrebu i na nacionalnoj razini. Iako su Građanski starčevi-

⁴⁶ Mirjana Gross, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", *Istorija XX veka. Zbornik radova* 3 (1962): 209-214. Ovdje Gross pogrešno navodi da se raskol dogodio 23. lipnja 1908. – dogodio se 23. travnja te godine.

⁴⁷ Mislav Gabelica, "Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908. – 1914.)", u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013), 284.

⁴⁸ Stjepan Matković, "Politički put dr. Ante Pavelića (1869. – 1938.) od početka do stvaranja Narodnog vijeća SHS", u: Matković, *Izabrani portreti pravaša*, 132-140.

ćanski klub i klub gradskih zastupnika Starčevićeve hrvatske stranke prava nakon raskola poduprli matičnu Starčevićevu hrvatsku stranku prava,⁴⁹ stranački su disidenti već početkom kolovoza iste godine ustrojili vlastitu zagrebačku organizaciju pod imenom Građanski klub zagrebačkih Starčevićanaca.⁵⁰ Proditoru disidenata među zagrebačke pravaše svakako je doprinijelo i to što se među njima nalazio saborski zastupnik Starčevićeve hrvatske stranke prava za treći zagrebački izborni kotar, novinar Ivan Peršić. Na nacionalnoj razini disidenti su neko vrijeme djelovali kao nestranačka grupa, a u ožujku 1909. ustrojili su vlastitu stranku pod imenom Starčevićeva stranka prava.⁵¹ U svojem je djelovanju ta stranka postupno napuštala načela pravaškoga nacionalno-političkog programa, a naposljetku je tijekom Prvoga svjetskog rata potpuno prihvatila jugoslavenski program.⁵²

Novi su izbori za obnovu polovine gradskoga zastupstva prema zakonu trebali biti održani u travnju 1909., no 19. ožujka te godine hrvatska vlada bana Pavla Raucha odgodila ih je do daljnjega. Ogdoda je navodno nastupila zbog nestabilne političke situacije u Zagrebu, koja je u slučaju provedbe izbora mogla dovesti do uličnih sukoba i demonstracija, što je u trenutku kada se Austro-Ugarska Monarhija nalazila pred izbijanjem ratnoga sukoba s Kraljevinom Srbijom bilo nedopustivo.⁵³ Kriza u odnosu Monarhije i Srbije koja je prijetila izbijanjem rata nastupila je u listopadu 1908. austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine, a trajala je do kraja ožujka 1909., kada je Srbija pod pritiskom Rusije priznala aneksiju.⁵⁴ Time je dakle već tada nestalo razloga odgode gradskih izbora, no izbori nisu bili raspisani još gotovo godinu dana, pa je i nakon te odgode nastavilo djelovati staro gradsko zastupstvo, u kojem su staromađaroni imali uvjerljivu većinu. Za razliku od zagrebačkoga gradskog zastupstva, koje je nakon odgode izbora nastavilo raditi u starom sastavu,

⁴⁹ "Izjava", *Hrvatsko pravo*, 25. 4. 1908., 2; "Starčevićansko zagrebačko gradjanstvo je progovorilo", *Hrvatsko pravo*, 28. 4. 1908., 3.

⁵⁰ Za predsjednika ovoga kluba imenovan je gradski zastupnik, pekarski obrtnik Petar Vrkljan, izabran 1906. u 3. izborništvu na listi Starčevićeve hrvatske stranke prava. Za prvoga potpredsjednika izabran je odvjetnik Janko Šviglin, za drugoga potpredsjednika gostioničar Ante Gašpić, za tajnika odvjetnički vježbenik u pisarnici Mile Starčevića Josip Pomper, za blagajnika bankovni činovnik Milan Kučera. Članovi upravnoga odbora bili su: pekar Emanuel Čubelić, bravar Ivan Hercezi, čizmar Roko Hrlić, trgovački putnik Mate Kirin, trgovac i kućevlasnik Petar Križanić, kućevlasnik Mijo Majnarić, trgovački namještenik Većeslav Prohaska, krčmar i krojač Franjo Pasinek, tajnik zadruga sitničara Marko Rosandić, ljekarnik Vjekoslav pl. Rubelli, limar Stjepan Hrzalkovsky, kućevlasnik Ladislav Šaban, stolar Branko Šeremet, pekar i gostioničar Franjo Šreiner, bankovni činovnik Josip Štimac, limar Stjepan Štrocinger, brijač Dragutin Valentić, bankovni činovnik Rudolf Weidl i trgovac Marin Zaninović.

⁵¹ O programu Starčevićeve stranke prava vidi: Tihomir Cipek, Stjepan Matković, ur., *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914.* (Zagreb: Disput, 2006), 599-603.

⁵² Gabelica, "Ideološke razlike", 294-302.

⁵³ HR-HDA – fond 79 – Unutrašnji odjel Zemaljske vlade (dalje: UOZV), kut. 3407, dok. 18 599/1909.

⁵⁴ Vladimir Petrovič Potemkin, *Historija diplomacije*, 2. sv. (Zagreb: Matica hrvatska, 1951), 171-178.

rad hrvatskoga Sabora, u kojem su nakon saborskih izbora iz 1908. uvjerljivu većinu imale stranke Hrvatsko-srpske koalicije, do daljnjega je bio odgođen.⁵⁵

Kako se Narodna stranka nakon poraza na saborskim izborima iz 1906. razila, a početkom 1908. propao je pokušaj bana Pavla Raucha da stvori novu staromađaronsku stranku, hrvatskoj vladi nije odgovaralo raspisati izbore ni za zagrebačko gradsko zastupstvo ni za hrvatski Sabor sve dok ne stvori preduvjete da savezom s nekom od ostalih stranaka na hrvatskoj političkoj sceni osigura prevlast unionističke ideje u zagrebačkom gradskom zastupstvu i hrvatskom Saboru. Kako je u vrijeme Rauchove vladavine nagodbena Hrvatsko-srpska koalicija bila kompromitirana navodnim veleizdajničkim vezama sa Srbijom,⁵⁶ ban Rauch pregovarao je s protunagodbenom Starčevićevom hrvatskom strankom prava, kojoj je u zamjenu za pomoć u funkcioniranju nagodbenoga sustava na nacionalnoj razini nudio položaj podbana, a u gradu Zagrebu potporu u izboru za gradonačelnika.⁵⁷ Kako se Starčevićeva hrvatska stranka prava nije mogla odreći protunagodbenoga političkog programa, sporazum nije zaključen⁵⁸ te ban Rauch do kraja svoje vladavine nije raspisao ni zagrebačke gradske ni saborske izbore.

Preduvjete za obnovu rada hrvatskoga Sabora i raspisivanje zagrebačkih gradskih izbora stvoreni su tek krajem prosinca 1909., svršetkom Friedjungove parnice, kojom je Hrvatsko-srpska koalicija djelomično rehabilitirana od optužbi za veleizdajničko djelovanje.⁵⁹ Krajem siječnja 1910. Hrvatsko-srpska

⁵⁵ Mira Kolar-Dimitrijević, "Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme", *Povijesni prilozi* 18 (2000): 252-255. Tom prilikom Sabor nije raspušten jer je prema odredbi revidirane Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1873. Hrvatskoj zajamčena provedba novih saborskih izbora najkasnije tri mjeseca nakon raspusta staroga saziva. Dalibor Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, II. neizmijenjeno izdanje (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016), 185.

⁵⁶ O tome vidi: Gross, "Hrvatska uoči aneksije", 192-208; Mislav Gabelica, "Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 46 (2014), br. 1: 131-157; Hodimir Sirotković, "Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'-Friedjung", *Starine*, knj. 52 (1962): 49-183.

⁵⁷ Kršnjavi, *Zapisci*, knj. 2, 529-540, 576-577, 633. Prema dnevniciškim zapisima Kršnjavoga, obje ove ponude ban Rauch nudio je njemu, Kršnjavom, ali u različitim razdobljima. Položaj predstojnika odjela za unutrašnje poslove ponudio mu je u ljeto 1908., a ta je ponuda bila aktualna do jeseni iste godine, kada je Starčevićeva hrvatska stranka prava na želju austrougarskoga ministra vanjskih poslova Aloisa Aehrenthala tu ponudu konačno odbila. Ponuda potpore za izbor za gradonačelnika postala je aktualna u proljeće 1909., kada su trebali biti održani redoviti izbori za popunu polovine gradskoga zastupstva, a prihvaćanje te ponude Starčevićeva hrvatska stranka uvjetovala je ukidanjem institucije gradskoga vrhovnog načelnika, na kojem je položaju u to vrijeme bio Slavko Cuvaj. Prema dogovoru s Rauchom, prethodno je trebalo umiroviti tadašnjega predstojnika odjela za unutrašnje poslove Nikolu Czernkovicha te na njegovo mjesto imenovati Cuvaja. Međutim, prema memoarima Pavla Raucha pisanima 1928., Kršnjavom je ponuđeno da prihvati položaj predstojnika odjela za unutrašnje poslove u trenutku kada se povelu pitanje Czernkovičeva umirovljenja, dakle u proljeće 1909., što je Starčevićeva hrvatska stranka odbila i predložila na taj položaj Slavka Cuvaja. Pavao Rauch, *Memoari bana Pavla Raucha* (Zagreb: Zagrebačko arhivističko društvo, 2009), 104-105.

⁵⁸ Rauch, *Memoari*, 106-107.

⁵⁹ Sirotković, "Pravni i politički aspekti", 139-159.

koalicija sklopila je sporazum s budućim banom Nikolom Tomašićem, kojim se pod određenim uvjetima obvezala poduprijeti njegovu vladu.⁶⁰ Na temelju tog sporazuma Tomašić je u veljači 1910. imenovan hrvatskim banom. Istoga su mjeseca raspisani izbori za obnovu polovine zagrebačkoga gradskog zastupstva, a mjesec dana potom obnovljen je rad staroga saziva Sabora.

Kako je na prethodnim zagrebačkim gradskim izborima 1906. izabrano cjelokupno gradsko zastupstvo, polovina gradskih zastupnika koja je 1910. trebala istupiti iz zastupstva određena je ždrijebanjem. Ždrijebanje je održano još u lipnju 1909. godine.⁶¹ Nakon ždrijebanja a do održavanja gradskih izbora umro je jedan zastupnik biran u 1. izborništvu koji nije bio izabran ždrijebom, pa se na gradskim izborima u veljači 1910. biralo sedam zastupnika u 3. izborništvu, deset u 2. i osam zastupnika u 1. izborništvu na šest godina te jedan zastupnik u 1. izborništvu na dvije godine, odnosno do 1912., kada je istjecao mandat druge polovine zastupnika izabranih 1906. koji nisu bili izabrani ždrijebom.⁶²

Starčevićeva hrvatska stranka prava na tim je izborima ponovo istaknula kandidate u sva tri zagrebačka izborništa.⁶³ Na temelju činjenice da je u 2. izborništvu istaknula jaku listu, na kojoj su se nalazila dvojica narodnih zastupnika, Karlo Bošnjak i Aleksander Horvat, može se zaključiti da je osim s pobjedom u 3. računala i s uspjehom u 2. izborništvu. Premda se na listi kandidata Starčevićeve hrvatske stranke prava u 1. izborništvu nalazio sveučilišni profesor Mirko Marchetti, istaknuti član grupe oko *Hrvatstva*, taj se put nije posebno isticalo da stranka na izbore izlazi u savezu s bilo kojom drugom političkom grupom, što svjedoči o poodmakloj fazi stapanja tih dviju političkih skupina. U vezi s tim primjećuje se da se među kandidatima Starčevićeve hrvatske stranke prava nalazilo relativno mnogo zagrebačkih Židova,⁶⁴ što

⁶⁰ Tekst sporazuma između Koalicije i Nikole Tomašića vidi u: "Autentični tekst pakta Koalicije s banom Tomašićem", *Hrvatstvo* (Zagreb), 28. 7. 1910., 1.

⁶¹ HR-DAZG-4-GPZ, POLIT, 49B/2, 6882/1909. Ždrijebom i smrću (do lipnja 1909.) iz gradskoga su zastupstva 1910. istupila ova sedmorica pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava izabrana u 3. izborništvu: Vjekoslav Budi, Pavao Gašparović, Dragutin Gjud, Julijo pl. Hegedús, Josip Singer, Šandor Štampfl i Stjepan Timet (umro).

⁶² HR-DAZG-4-GPZ, POLIT, 49B/2, 5768/1910.

⁶³ Njezini kandidati za 1. izborništvu bili su: kućevlasnik Ivan Hollešek stariji, sveučilišni profesor Mirko Marchetti i tvorničar Žiga Weiss. Za 2. izborništvu kandidirali su: trgovac i kućevlasnik Antun Beljan, srednjoškolski profesor i narodni zastupnik Karlo Bošnjak, obrtnik Franjo Druganić, posjednik i gradski mjesni sudac Ljudevit Hagenauer, kućevlasnik i obrtnik Petar Herjanić, odvjetnik i narodni zastupnik Aleksander Horvat, kućevlasnik i umirovljeni zemaljski činovnik Luka Maras, trgovac Izidor Scholler, građevinski poduzetnik Konrad Schuster te kućevlasnik i gostioničar Antun Somek. Za 3. izborništvu kandidirani su: trgovac Vjekoslav Budi, tajnik Obrtnoga zbora Pavao Gašparović, ljekarnik Julio pl. Hegedús, knjigovođa Josip Singer, obrtnik i kućevlasnik Šandor Štampfl, književnik i novinar Zvonimir Vukelić te obrtnik Franjo Zavrlić. "Gradski izbori", *Hrvatsko pravo*, 22. 2. 1910., 3.

⁶⁴ Od 20 kandidata Starčevićeve hrvatske stranke prava trojica ili 15% bili su Židovi: Žiga Weiss (1. izborništvu), Izidor Scholler (2. izborništvu) i Josip Singer (3. izborništvu). U isto su vrijeme od 19 staromađaronskih kandidata Židovi bili četvorica ili 21%, a od 26 kandidata s udruženih lista Hrvatsko-srpske koalicije i Starčevićeve stranke prava Židov je bio samo jedan

svjedoči da je stranka unatoč sve tješnjoj suradnji s katolički orijentiranim političarima okupljenim oko *Hrvatsva* uživala i potporu dijela zagrebačkih Židova, što je bila karakteristika te stranke i u drugim dijelovima banske Hrvatske.⁶⁵ Potporu dijela zagrebačkih Židova Starčevićевой hrvatskoj stranci prava u vrijeme tih izbora s antisemitskih je pozicija osobito kritizirala Starčevićeva stranka prava,⁶⁶ čiji su pristaše nakon izlaska iz Starčevićeve hrvatske stranke prava prihvatili antisemitsku retoriku svojih donedavnih političkih protivnika iz redova Hrvatsko-srpske koalicije.⁶⁷

Uz Starčevićevu hrvatsku stranku prava, na tim su se izborima u 1. i 2. zagrebačkom izborništvu kandidirali staromađaroni, u 3. izborništvu Socijaldemokratska stranka, a u sva tri zagrebačka izborništa takozvano udruženo hrvatsko građanstvo, koje su činili pristaše Starčevićeve stranke prava u savezu s pristašama Hrvatske stranke prava i Hrvatske pučke napredne stranke, koje su se 1910. fuzionirale u Hrvatsku ujedinjenu samostalnu stranku. Pritom su se na listi "udruženoga hrvatskog građanstva" u 1. izborništvu nalazili samo pristaše Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, u 2. izborništvu uz osmoricu pristaša Hrvatske ujedinjene samostalne stranke bila su i dvojica pristaša Starčevićeve stranke prava, a u 3. izborništvu uz trojicu pristaša Hrvatske ujedinjene samostalne stranke nalazila su se četvorica pristaša Starčevićeve stranke prava.⁶⁸ Prema dogovoru između Starčevićeve stranke prava i Hrvat-

ili 3,8%. Popis Židova na kandidacijskim listama vidi u: "Pranje' za židove i pokretaše", *Hrvatska sloboda*, 18. 3. 1910., 2.

⁶⁵ Vidi primjerice: Ljiljana Dobrovšak, "Prva konferencija Zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine. Prilog poznavanju početka cionističkog pokreta u Slavoniji", *Scrinia Slavonica* 6 (2006): 246-247, 262-264; Vijoleta Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004), 310.

⁶⁶ U tisku Starčevićeve stranke prava Židovi su napadani prije svega zato što su podupirali bilo staromađarone bilo Starčevićevu hrvatsku stranku prava, a ne tzv. narodne stranke, kakvima je taj tisak smatrao svoju i stranke Hrvatsko-srpske koalicije. U tom je smislu taj tisak pisao da Starčevićeva stranka prava nije načelno antisemitska stranka "jer još uvijek ne gubimo nade, da (Židovi) nisu izgubljeni za narodnu stvar, makar je u ogromne većine njih tielo s dvie duše: jedna sa svakom magjarskom vladom, druga je s frankovcima". "Zločesti početak za frankovce", *Hrvatska sloboda*, 21. 2. 1910., 3. Međutim Starčevićевой stranci prava nije smetao samo politički odabir zagrebačkih Židova nego i to što se, prema njihovu mišljenju, većina Židova "rivlje napried" i što misle "da zato jer imadu našom lakoumnošću i nehajem novaca, mogu nas imati i za svoje lakaje". Zbog svega toga Starčevićeva stranka prava prijetila je Židovima "da treba samo rieč i dići će se plamen, kakav je već lizao Hrvatskom 1883., a dići će se u tom slučaju, budu li židovi i dalje tako pobožno stajali na službu tudjinskim režimima i njihovim frankovačkim pomagačima, kako je bilo do sada". "Pranje' za židove i pokretaše", *Hrvatska sloboda*, 18. 3. 1910., 2.

⁶⁷ O odnosu Čiste stranke prava i ostalih političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj prema židovskom pitanju vidi: Matković, *Čista stranka prava*, 123-124.

⁶⁸ "Proglas udruženog gradjanstva za gradske izbore", *Hrvatska sloboda*, 21. 2. 1910., 2. U člancima koji se bave ovim izborima nema podataka koliko je zastupnika dobila pojedina stranka iz "udruženoga hrvatskog građanstva" niti se uz imena izabranih zastupnika s te liste navodi kojoj stranci pripadaju. No 1913., nakon novih izbora za polovinu gradskog zastupstva, kalkuliralo se da će osmorica novoizabranih pravaša s pravašima izabranima 1910. stupiti u zajednički klub, koji će imati 14 zastupnika. "Klub gradskih zastupnika pravaša", *Hrvatski pokret*, 7. 5. 1913., 3. Na temelju toga zaključio sam da su 1910. izabrana šestorica pristaša Starčevićeve stranke

ske ujedinjene samostalne stranke, zastupnici izabrani na listama “udruženoga hrvatskog građanstva” u gradskom su zastupstvu trebali činiti jedinstveni zastupnički klub kojem su mogli pristupiti i ostali zastupnici.⁶⁹

U prvom krugu izbora u 1. izborništvu izabrana su trojica staromađarona i dvojica kandidata s liste “udruženoga hrvatskog građanstva”. U drugom su krugu u tom izborništvu izabrana još četvorica kandidata “udruženoga hrvatskog građanstva”. U 2. izborništvu izabrano je svih deset kandidata s liste “udruženoga hrvatskog građanstva”, a kandidati Starčevićeve hrvatske stranke prava osvojili su najmanje glasova. Najveće iznenađenje priredili su izbori u 3. izborništvu, u kojem je na tim izborima pravo glasa imao 2591 izbornik, što je u odnosu na prethodne gradske izbore bilo više za 33%. Od tog je broja u prvom krugu, u kojem su natpolovičnu većinu dobila šestorica kandidata, glasalo 1610 odnosno 62% izbornika. Sva šestorica kandidata izabrana u tom krugu izbora pripadala su listi “udruženoga hrvatskog građanstva”. U drugom krugu izbora u 3. izborništvu Ivan Ancel, kandidat “udruženoga hrvatskog građanstva” koji je u prvom krugu dobio najmanje glasova od kandidata sa svoje liste, pobijedio je Pavla Gašparovića, kandidata Starčevićeve hrvatske stranke prava, koji je u prvom krugu dobio najviše glasova od kandidata sa svoje liste.⁷⁰

Prema izornoj statistici, za kandidate Starčevićeve hrvatske stranke prava u tom je izborništvu glasalo oko 700 izbornika, odnosno približno jednak broj izbornika koji su za tu stranku glasali i na prethodnim gradskim izborima. No zbog porasta broja izbornika u 3. izborništvu i njihove veće izlaznosti nego na prethodnim izborima, toliki je broj glasova 1910. bio nedovoljan za pobjedu Starčevićeve hrvatske stranke prava u tom izborništvu. S druge strane, za kandidate “udruženoga hrvatskog građanstva” glasalo je oko 850 izbornika.⁷¹ Kako je rečeno, na prethodnim gradskim izborima za kandidate Starčevićeve hrvatske stranke prava glasalo je oko 700 izbornika, a za kandidate “nezavisnoga građanstva”, među kojima nije bilo pristaša Starčevićeve stranke prava, oko 300 izbornika, što je u postocima činilo omjer 70 : 30. Na osnovi toga možemo pretpostaviti da bi na ovim gradskim izborima, da se Starčevićeva hrvatska stranka prava nije raskolila, za njezine kandidate glasalo oko 1100 izbornika, a za kandidate stranaka koje su činile “nezavisno građanstvo” oko 450 izbornika. To bi značilo da je na gradskim izborima 1910. za kandidate “udruženoga hrvatskog građanstva” uz oko 450 pristaša Hrvatske ujedinjene samostalne stranke glasalo i oko 400 pristaša Starčevićeve stranke prava, odnosno da je u 3. izborništvu Starčevićeva hrvatska stranka prava pojedinačno i dalje bila najjača stranka.⁷²

prava. Kako na izborima 1910. u 1. izborništvu nedvojbeno nije izabran ni jedan pravaš te kako su na tim izborima u 2. izborništvu na listi “udruženoga hrvatskog građanstva” nedvojbeno kandidirana i izabrana samo dvojica pristaša Starčevićeve stranke prava, kućevlasnik Mijo Majnarić i zubar Ante Pavelić, slijedi da su u 3. izborništvu kandidirana i izabrana četvorica pristaša te stranke.

⁶⁹ “Gradski izbori”, *Hrvatska sloboda*, 19. 2. 1910., 2.

⁷⁰ HR-HDA-79-UOZV, kut. 3407, dok. 18599/1909.-10098/1910.

⁷¹ “Gradski izbori u Zagrebu”, *Hrvatsko pravo*, 28. 2. 1908., 2-4.

⁷² Prema tvrdnji ondašnjega tiska, za Starčevićevu hrvatsku stranku prava u ovom su izbor-

U novom sazivu gradskoga zastupstva 23 zastupnika izabrana s liste “udruženoga hrvatskog građanstva” formirala su Klub gradskih zastupnika hrvatskoga udruženog građanstva.⁷³ Taj je klub nakon pristupanja trojice zastupnika “nezavisnoga građanstva” izabranih krajem 1907. imao natpolovičnu većinu u zagrebačkom gradskom zastupstvu te je istaknuo kandidaturu Janka Holjca za gradonačelnika.⁷⁴ Klub gradskih zastupnika hrvatskoga udruženog građanstva ubrzo je promijenio ime u Klub većine te prihvatio statut prema čijim je odredbama članovima bilo dopušteno istupiti iz kluba samo pod uvjetom da polože mandat gradskoga zastupnika.⁷⁵ Izvan toga kluba bilo je osam gradskih zastupnika Starčevićeve hrvatske stranke prava izabranih 1906. i krajem 1907. te 16 staromađaronskih zastupnika. Pri glasanju za izbor gradonačelnika staromađaroni su poduprlji Holjčev izbor.⁷⁶

Saborski izbori u listopadu 1910. bili su potvrda nazadovanja Starčevićeve hrvatske stranke prava koje je primijećeno na zagrebačkim gradskim izborima. Prethodno se Starčevićeva hrvatska stranka prava u rujnu iste godine fuzionirala s grupom oko *Hrvatstva* u Stranku prava, pri čemu je ta stranka zadržala pravaški nacionalno-politički program, a u radu na kulturnom, gospodarskom i socijalnom polju prihvatila je katolička načela.⁷⁷ Na tim je saborskim izborima Stranka prava osvojila samo 15 mandata.⁷⁸ Od toga je zadržala treći zagrebački izborni kotar, a u zagrebačkoj okolici osvojila je sedam odnosno 46,6% od svih svojih mandata.⁷⁹ Nasuprot njoj, Starčevićeva stranka prava osvojila je devet mandata, od čega je u zagrebačkoj okolici osvojila čak sedam odnosno 77,7% svih svojih mandata.⁸⁰

ništvu glasali Židovi i većina seljaka, a uz “udruženo hrvatsko građanstvo” pristao je veći dio državnih, zemaljskih, bankovnih i privatnih činovnika, civilnih i vojnih umirovljenika, trgovačkih pomoćnika i obrtnika. “Slava Zagrebu”, *Hrvatska sloboda*, 28. 2. 1910., 2-3.

⁷³ Za klupskoga predsjednika izabran je Julijo pl. Halper, za potpredsjednika Ante Pavelić, za tajnika Lav Mazzura, za blagajnika Vjekoslav Heinzl. “Klub gradskih zastupnika hrvatskog udruženog gradjanstva”, *Hrvatska sloboda*, 12. 3. 1910., 2-3.

⁷⁴ “Novi zagrebački načelnik”, *Hrvatska sloboda*, 16. 3. 1910., 3.

⁷⁵ “Zagrebački gradski izbori”, *Hrvatski pokret*, 16. 4. 1913., 1.

⁷⁶ HR-HDA-79-UOZV, kut. 3407, dok. 18599/1909.-20490/1910.

⁷⁷ Matković, “Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali”, 321-329; Cipek, Matković, *Programatski dokumenti*, 618-619. Ne želeći prihvaćanjem nove orijentacije u kulturnim, gospodarskim i socijalnim pitanjima ostati bez pristaša židovske vjeroispovijedi, Stranka prava je u Zagrebu i provinciji održala s njima niz sastanaka na kojima ih je uvjeravala da će nova, prije svega katolička stranka poštovati njihovo vjersko uvjerenje. Vidi: “Sastanak pravaša izraelićana”, *Hrvatsko pravo*, 12. 10. 1910.; “Izvanredna glavna skupština starčevićanske trgovačke mladosti u Zagrebu”, *Hrvatsko pravo*, 17. 10. 1910.; “Za pravašku slogu svih vjeroispovjesti”, *Hrvatsko pravo*, 27. 10. 1910.

⁷⁸ Rezultate ovih saborskih izbora vidi u: “Rezultat saborskih izbora”, *Narodne novine*, 2. 11. 1910., 3.

⁷⁹ U Varaždinskoj županiji osvojila je kotareve Klanjec, Biškupec, Novi Marof i Zlatar, a u Bjelovarsko-križevačkoj županiji kotareve Križ, Sveti Ivan Žabno i Križevci.

⁸⁰ U Zagrebačkoj županiji osvojila je kotareve Jaska, Pisarovina, Sveti Ivan Zelina i Samobor, u Varaždinskoj županiji kotar Ivanec, a u Bjelovarsko-križevačkoj županiji kotareve Koprivnica i Kloštar.

Na temelju tih rezultata može se zaključiti da je poticaj koji je Starčevićeva stranka prava dobila na zagrebačkim gradskim izborima 1910., baš kao i poticaj koji je Starčevićeva hrvatska stranka prava dobila na gradskim izborima 1904. i 1906., na nacionalnoj razini svoj početni odraz imao u zagrebačkoj okolici, gdje je Starčevićeva stranka prava na saborskim izborima osvojila veliku većinu svojih saborskih mandata.⁸¹ Isto tako može se zaključiti i obratno, da se udarac koji je Starčevićeva hrvatska stranka prava 1910. doživjela na zagrebačkim gradskim izborima na prvim saborskim izborima osjetio prije svega u zagrebačkoj okolici, gdje je ta stranka na saborskim izborima 1910. izgubila polovinu prijašnjih mandata. Ostanak trećega zagrebačkoga izbornog kotara u posjedu Starčevićeve hrvatske stranke prava, odnosno Stranke prava, potvrđuje prije navedeni zaključak da je ta stranka i nakon raskola pojedinačno još uvijek bila najjača stranka među izbornicima zagrebačkoga 3. izborništva, koji su najvećim dijelom prebivali na prostoru trećega zagrebačkoga izbornog kotara.

Ukupno su obje pravaške stranke na tim saborskim izborima osvojile 24 mandata, što je bilo jednako broju mandata koje je Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila na saborskim izborima 1908. godine. Od toga su 14 mandata osvojile u zagrebačkoj okolici, što je bilo neznatno više mandata nego što je Starčevićeva hrvatska stranka prava na tom prostoru osvojila na prethodnim saborskim izborima. Na temelju gotovo istoga broja saborskih mandata koje su pravaške stranke ukupno osvojile u zagrebačkoj okolici može se zaključiti da je unatoč raskolu u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava i unatoč prodoru Starčevićeve stranke prava u 2. zagrebačko izborništvo, uz prepuštanje dijela 3. izborništva nepravaškim strankama, pravaštvo u Zagrebu nastavilo stagnirati. Na temelju istoga broja saborskih mandata koje su pravaške stranke ukupno osvojile na području čitave banske Hrvatske može se zaključiti da je nakon 1908. pravaštvo počelo stagnirati i na nacionalnoj razini. Kako je stagniranje Starčevićeve hrvatske stranke prava u Zagrebu i zagrebačkoj okolici primijećeno još prije raskola, a stagniranje pravaštva na nacionalnoj razini nastupilo je nakon raskola u toj stranci, može se zaključiti da je raskol u prvom redu utjecao na zaustavljanje širenja političkoga utjecaja pravaštva iz Zagreba i zagrebačke okolice na širu periferiju banske Hrvatske.

Kratkotrajni politički oporavak Stranke prava

Sljedeći saborski izbori trebali su pokazati hoće li se uspjeh koji je Starčevićeva stranka prava ostvarila na zagrebačkim gradskim izborima 1910., i koji je na saborskim izborima 1910. svoj početni odraz imao u zagrebačkoj okoli-

⁸¹ Pritom je zanimljivo primijetiti da je gubitkom 3. zagrebačkog izborništva Starčevićeva hrvatska stranka prava zadržala Varaždinsku, a potpuno izgubila Zagrebačku županiju. U tom bi smislu trebalo istražiti je li nakon raskola Starčevićeva hrvatska stranka prava u Zagrebu zadržala simpatizere koji su bilo podrijetlom bilo nekim drugim vezama gravitirali Varaždinskoj županiji, a izgubila one koji su gravitirali Zagrebačkoj županiji.

ci, poslije odraziti i na udaljeniju periferiju banske Hrvatske, odnosno hoće li se neuspjeh koji je Starčevićeva hrvatska stranka prava doživjela na gradskim izborima iz 1910. i koji je na saborskim izborima iz te godine svoj početni odraz imao u zagrebačkoj okolici poslije odraziti i na širu periferiju banske Hrvatske. Na idućim saborskim izborima, održanim već u prosincu 1911., ova pretpostavka nije potvrđena jer su se Starčevićeva stranka prava i Stranka prava krajem listopada 1911. nakratko fuzionirale u jedinstvenu Stranku prava.⁸²

Stvaranje jedinstvene Stranke prava u banskoj Hrvatskoj bilo je dio akcije za stvaranje svepravaške organizacije u svim hrvatskim zemljama kojom su se pravaši pridružili akciji velikoaustrijskoga kruga u Austro-Ugarskoj Monarhiji za slamanje dualističkoga ustroja Monarhije i stvaranje jedinstvene, federalizirane Monarhije. Akciju stvaranja svepravaške organizacije, čiji je dakle dio bilo stvaranje jedinstvene Stranke prava u banskoj Hrvatskoj, a koja je sama bila dio akcije velikoaustrijskoga kruga, započela je Starčevićeva stranka prava, čiji je utjecaj prevladavao u jedinstvenoj Stranci prava u banskoj Hrvatskoj. Naime, sve vrijeme postojanja jedinstvena Stranka prava vodila je politiku suradnje s Hrvatsko-srpskom koalicijom, nadajući se da će privući Koaliciju protunagodbenom programu i uključiti je u akciju koju je vodio velikoaustrijski krug. Kroz to vrijeme bivši pripadnici Starčevićeve hrvatske stranke prava bili su tiha oporba unutar jedinstvene Stranke prava, težeći suradnji stranke sa staromađaronima, koji su i dalje bili stup nagodbenoga režima u banskoj Hrvatskoj. Slom politike velikoaustrijskoga kruga, koji je nastupio tijekom balkanskih ratova, u prvoj polovini 1913. doveo je do raskola u jedinstvenoj Stranci prava i ponovnoga stvaranja Starčevićeve stranke prava.⁸³

Na saborskim izborima u prosincu 1911. jedinstvena Stranka prava osvojila je 27 mandata, odnosno najviše što su ih do tada osvojile bilo Starčevićeva hrvatska stranka prava sama, bilo Stranka prava i Starčevićeva stranka prava zajedno. Od toga je, uz mandat u trećem zagrebačkom izbornom kotaru, jedinstvena Stranka prava osvojila 14 mandata u zagrebačkoj okolici,⁸⁴ što je bilo jednako broju mandata u zagrebačkoj okolici koji je Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila na saborskim izborima 1906. i koji su Stranka prava i Starčevićeva stranka prava zajedno osvojile na saborskim izborima 1910. godine. Činjenica da je jedinstvena Stranka prava osvojila do tada najviše mandata u banskoj Hrvatskoj uz istovremeno zadržavanje istoga broja mandata u zagrebačkoj okolici potvrđuje prethodni zaključak da se raskol u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava iz 1908. u prvom redu odrazio na zaustavljanje širenja te stranke po široj periferiji banske Hrvatske.

Fuziju dviju pravaških stranaka pratila je fuzija njihovih zagrebačkih gradskih organizacija. Nakon tromjesečnih priprema, koje su počele u studenom 1911., fuzija je provedena krajem siječnja 1912., kada je ustrojen Građanski

⁸² "Pravaške konferencije", *Hrvatsko pravo*, 27. 10. 1911., 1.

⁸³ Vidi: Mislav Gabelica, "Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912.-1913.)", *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012), br. 3: 723-743.

⁸⁴ "Rezultati izbora", *Obzor*, 19. 12. 1911., 1.

klub Stranke prava.⁸⁵ Upravni odbor toga kluba sastojao se od 30 članova, a većinu njih činili su pristaše nekadašnje Starčevićeve hrvatske stranke prava,⁸⁶ što iznova potvrđuje zaključak da je unatoč raskolu Starčevićeva hrvatska stranka prava pojedinačno i dalje bila najjača stranka u 3. zagrebačkom izborničtvu. Fuziju dviju pravaških stranaka i njihovih gradskih klubova nije pratio i ustroj jedinstvenoga kluba zastupnika Stranke prava u zagrebačkom gradskom zastupstvu, jer su zastupnici Starčevićeve stranke prava izabrani 1910. bili vezani uz Klub većine navedenom statutarnom odredbom, prema kojoj je članovima bilo dopušteno istupiti iz toga kluba samo pod uvjetom da polože mandat gradskoga zastupnika.

Postojao je još jedan razlog zašto nije stvoren jedinstveni zastupnički klub Stranke prava u zagrebačkom gradskom zastupstvu. Naime, najistaknutiji pristaša Starčevićeve stranke prava, koji je 1910. bio izabran na listi "udruženoga hrvatskog građanstva", bio je zubar Ante Pavelić, koji je postao i potpredsjednikom Kluba gradskih zastupnika hrvatskoga udruženog građanstva, odnosno Kluba većine. Pavelić je već u to vrijeme potpuno napustio pravaški i prihvatio jugoslavenski nacionalno-politički program⁸⁷ te mu je bilo mnogo više stalo do suradnje s Hrvatsko-srpskom koalicijom negoli do fuzije s bivšim stranačkim kolegama. Tako se prilikom pregovora o fuziji dviju pravaških stranaka u banskoj Hrvatskoj Pavelić nalazio među onim pristašama Starčevićeve stranke prava koji su se protivili fuziji, bojeći se da će se jedinstvena Stranka prava pod utjecajem bivših pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava protiviti suradnji s Hrvatsko-srpskom koalicijom.⁸⁸ Zbog toga je nakon provedbe fuzije napustio stranku,⁸⁹ kojoj se vratio polovinom ožujka 1912., kada je jedinstvena Stranka prava sklopila sporazum s Koalicijom.⁹⁰

Redoviti izbori za popunu druge polovine gradskoga zastupstva izabranog 1906. trebali su biti raspisani još u travnju 1912., no tada ih je vlada bez objašnjenja odgodila do daljnjega.⁹¹ Odogodi gradskih izbora u siječnju 1912. prethodilo je raspuštanje hrvatskoga Sabora, izabranog u prosincu 1911., te ukidanje ustavnoga stanja i uvođenje apsolutističke vladavine u banskoj Hrvatskoj 31. ožujka 1912., čime je nestalo obveze hrvatske vlade da tri mjeseca od raspusta staroga provede izbore za saziv novoga sabora. Novi ban Slavko Cuvaj uveo je komesarijat jer nakon saborskih izbora u prosincu 1911. među hrvatskim političkim strankama nije mogao naći potporu koja bi mu osigu-

⁸⁵ "Gradjanski klub stranke prava", *Hrvatska* (Zagreb), 30. 1. 1912., 2.

⁸⁶ "Glede gradjanskog kluba Stranke prava u Zagrebu", *Hrvat* (Zagreb), 21. 7. 1913., 1-2. Predsjednik klupskoga odbora bio je nekadašnji pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava, krojač Josip Knežić. Obojica potpredsjednika, Hinko Sirovatka i vjeroučitelj Cerjak, bili su nekadašnji pristaše Starčevićeve stranke prava. "Bez komentara", *Hrvatska*, 16. 7. 1913., 1.

⁸⁷ HR-HDA - fond 1801 - Razne osobe XIX-XX, Rukopisna ostavština Ante Pavelića starijeg, nacrt Pavelićevih memoara, 29..

⁸⁸ "Vieće Starčevićeve stranke prava", *Hrvatska sloboda*, 12. 8. 1911., 1.

⁸⁹ "Pravašima samoborskog kotara", *Hrvatska*, 28. 11. 1911.

⁹⁰ "Konferencija pouzdanika Stranke prava", *Hrvatska*, 15. 3. 1912.

⁹¹ "Razpis gradskih izbora", *Hrvatska*, 10. 4. 1913., 1.

rala funkcioniranje nagodbenoga sustava u banskoj Hrvatskoj. Naime, savez Hrvatsko-srpske koalicije i tadašnjega bana Nikole Tomašića raskinut je još u srpnju 1910., a od tada se Koalicija počela vezati uz velikoaustrijski krug i njegovu protudualističku akciju, što ju je polovinom ožujka 1912., nakon raspusta hrvatskoga Sabora, odvelo k sklapanju sporazuma s jedinstvenom Strankom prava. Taj je sporazum na idućim saborskim izborima objema strankama trebao osigurati isti broj mandata kao na saborskim izborima krajem 1911., čime bi se osigurala većina u hrvatskom Saboru koja se prema odredbama sporazuma obvezala na protunagodbenu akciju.⁹²

Izbori za popunu polovine gradskoga zastupstva raspisani su u travnju 1913., u vrijeme kada se porazom politike velikoaustrijskoga kruga Hrvatsko-srpska koalicija počela vraćati nagodbenoj politici. Uoči tih gradskih izbora sklopljen je izborni sporazum između jedinstvene Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije, koji je nagovješćivao razilaženje te dvije stranke. Naime, za razliku od izbornoga sporazuma sklopljenog za gradske izbore 1910. između Starčevićeve stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije, koji je predviđao ustroj jedinstvenoga kluba tih dviju stranaka u zagrebačkom gradskom zastupstvu, izborni sporazum sklopljen između jedinstvene Stranke prava i Koalicije predviđao je dijeljenje zajedničke imovine. Prema tom su izbornom sporazumu jedinstvena Stranka prava i Hrvatsko-srpska koalicija odlučile da će u 2. i 3. izborništvu istupiti na zajedničkim listama, pri čemu je od 17 mandata u tim izborništvima Stranci prava pripalo osam, a Hrvatsko-srpskoj koaliciji, odnosno Hrvatskoj ujedinjenoj samostalnoj stranci devet mandata. Od osmorice pravaša trojica su prema sporazumu trebala biti kandidirana u 2., a petorica u 3. izborništvu. Sporazum je predviđao da će nakon provedenih izbora zastupnici izabrani na zajedničkim listama u gradskom zastupstvu tvoriti dva odvojena kluba, klub Stranke prava i klub Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, u koji će stupiti i dotadašnji gradski zastupnici, pristaše tih stranaka, koji su do tada bili članovi Kluba većine. Dakle, sporazum je predviđao raspust Kluba većine. Budući da se stranke nisu mogle dogovoriti o zajedničkom istupanju u 1. izborništvu, sporazum je predviđao da se ni jedna od stranaka neće samostalno kandidirati u tom izborništvu, nego da će ondje listu istaknuti Klub većine, koju će poduprijeti obje stranke.⁹³

Problem oko zajedničkoga kandidiranja u 1. izborništvu nastao je zbog dotadašnjega gradonačelnika Janka Holjca, kojemu je 1913. istekao zastupnički mandat u gradskom zastupstvu. Čini se da je Holjac kao gradonačelnik uspio uza se čvrsto vezati zastupnike Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke izabrane 1910., koji su činili Klub većine u gradskom zastupstvu, te da se protivio raspustu Kluba, koji ga je podupirao kao gradonačelnika. Prema tvrdnji *Obzora* iznesenoj nakon sklapanja izbornoga sporazuma, a prije izbora, od 25 gradskih zastupnika izabranih 1910.

⁹² Gabelica, "Sporazum između Stranke prava", 725-731.

⁹³ HR-HDA – fond 833 – Osobni fond Đure Šurmina, kut. 1, dok. 152/1913; "Zagrebački gradski izbori", *Hrvatski pokret*, 15. 4. 1913., 1.

kojima je mandat trajao do 1916. deseterica nisu bila spremna pristupiti ni jednom od stranačkih klubova.⁹⁴ Kako su od tih 25 zastupnika dvadesetdvojica bila izabrana na listi "udruženoga hrvatskog građanstva" te su, dakle, bili pristaše Hrvatske ujedinjene samostalne stranke i bivše Starčevićeve stranke prava, slijedi da je najmanje sedam pripadnika tih stranaka u zagrebačkom gradskom zastupstvu bilo protiv raspusta Kluba većine. Ponovnom izboru Holjca u zagrebačko gradsko zastupstvo izričito se protivila jedinstvena Stranka prava, navodno zato što je Holjac prekršio obećanje da će kao gradonačelnik "ostati uvijek opozicionalac".⁹⁵ Budući da je prema tvrdnji Hrvatsko-srpske koalicije navedena odredba izbornoga sporazuma da se Klub većine ima raspustiti, a njegovi članovi pristupiti novoustrojenim stranačkim klubovima, donesena na zahtjev jedinstvene Stranke prava,⁹⁶ moguće je da je uz ideološko-političke prijedore izvor spora između Holjca i jedinstvene Stranke prava bio u njihovim suprotstavljenim planovima oko Kluba većine, koji je pravašima bio smetnja u stvaranju jedinstvenoga pravaškog kluba u gradskom zastupstvu, a Holjcu poluga pri novom izboru za gradonačelnika.

Kako jedinstvena Stranka prava nije mogla spriječiti Holjčevu kandidaturu, prema navedenom izbornom sporazumu između nje i Hrvatsko-srpske koalicije, kandidatura u 1. izborništvu, u kojem se kandidirao Holjac, prepuštena je Klubu većine, u kojem su se nalazili pristaše objiju stranaka. Međutim Klub većine, unatoč očekivanju jedinstvene Stranke prava, na svojoj listi nije istaknuo ni jednoga pravaša, nego je uz Holjca kandidirao same nepravaše. Zbog toga je jedinstvena Stranka prava nakon potpisivanja izbornoga sporazuma s Koalicijom u 1. izborništvu istaknula vlastitu listu.⁹⁷

Prema dogovoru unutar jedinstvene Stranke prava, od osmorice pravaša kandidiranih u 2. i 3. izborništvu šestorica su bili pristaše bivše Starčevićeve hrvatske stranke prava, a dvojica pristaše bivše Starčevićeve stranke prava.⁹⁸ Od osmorice kandidata jedinstvene Stranke prava u 1. izborništvu, gdje se stranka samostalno kandidirala, samo je gostioničar Antun Somek nekada pripadao Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava; umirovljeni potpukovnik Luka Starčević bio je nekadašnji pripadnik Starčevićeve stranke prava, sveučilišni profesori Mirko Marchetti i Josip Pazman pripadali su nekadašnjoj grupi oko

⁹⁴ "Gradski izbori", *Obzor*, 16. 4. 1913., 2.

⁹⁵ "Izbor u I. izborničtvu" (prvi dio), *Hrvatska*, 21. 4. 1913., 1.

⁹⁶ "Zagrebački gradski izbori", *Hrvatski pokret*, 16. 4. 1913., 1.

⁹⁷ "Izbor u I. izborničtvu" (prvi dio), *Hrvatska*, 21. 4. 1913., 1; "Izbor u I. izborničtvu" (drugi dio), *Hrvatska*, 22. 4. 1913., 1.

⁹⁸ "Glede gradjanskog kluba stranke prava u Zagrebu", *Hrvat*, 21. 7. 1913., 1-2. Od bivših pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava u 2. izborništvu kandidirani su trgovac Franjo Hrustić i predsjednik Građanskoga kluba Stranke prava u Zagrebu Josip Knežić. Od bivših pristaša Starčevićeve stranke prava u 2. je izborništvu kandidiran novinar Ivan Peršić. Od pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava u 3. izborništvu kandidirani su: tajnik Obrtnoga zbora Pavao Gašparović, privatni činovnik Josip Singer, postolar Gjuro Suntešić i tipograf Josip Zoček. Od bivših pristaša Starčevićeve stranke prava u 3. je izborništvu kandidiran odvjetnički vježbenik Josip Pomper. "Gradski izbori", *Hrvatska*, 14. 4. 1913., 2.

Hrvatstva, a za sveučilišne profesore Gjuru Arnolda i Otona Kučeru, odvjetnika Bogdana Bradašku te liječnika Bogomira Hiršla nema podataka da su prije tih izbora bili pripadnici ili simpatizeri bilo koje političke stranke.⁹⁹

Izostavljanje pravaša s liste Kluba većine te kandidiranje jedinstvene Stranke prava u 1. izbornoštvu mimo izbornoga saveza s Koalicijom, koje je u dijelu hrvatske javnosti ocijenjeno kao vjerolomstvo pravaša, nisu utjecali na izborni savez Koalicije i jedinstvene Stranke prava u 2. i 3. izbornoštvu, ali su u svakom slučaju svjedočili da njihova suradnja ne teče glatko. Tom je neredu doprinijela i lista kandidirana u 2. izbornoštvu, koja je bila ista kao zajednička lista jedinstvene Stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke u tom izbornoštvu osim što su na njoj trojica pravaških kandidata nadomještena pristasa Hrvatske ujedinjene samostalne stranke. Usto, pomutnju je stvarala i lista takozvanoga Društva kućevlasnika, kandidirana u 1. i 2. izbornoštvu, na kojoj je uz staromađarone bilo nekoliko članova jedinstvene Stranke prava, nekadašnjih pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava. Toj se listi u 1. izbornoštvu na čelu nalazio Iso Kršnjavi,¹⁰⁰ koji je istupio iz Stranke prava stvorene fuzijom Starčevićeve hrvatske stranke prava s grupom oko *Hrvatstva* nakon njezine fuzije sa Starčevićevom strankom prava.¹⁰¹

U prvom krugu izbora u 1. izbornoštvu izabrano je sedam gradskih zastupnika s liste Kluba većine, a za osmi su mandat u tom izbornoštvu raspisani uži izbori između Ise Kršnjavoga i kandidata Kluba većine, klobučara Ljudevita Geresdorfera. Jedinstvena Stranka prava pozvala je uoči užih izbora svoje izbornike da s “obzirom na savezničku vjernost, koja nas veže s hrvatsko-srbskom koalicijom” glasaju za Geresdorfera,¹⁰² koji je zatim i pobijedio Kršnjavoga. Na izborima u 2. izbornoštvu s golemom je većinom pobijedila lista kandidata jedinstvene Stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, na kojoj su se nalazila trojica pravaša.¹⁰³ Zajednička lista, na kojoj su se nalazila petorica pravaša, pobijedila je i u 3. izbornoštvu.¹⁰⁴ Ukupno je dakle izabrano devet zastupnika Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, osam zastupnika Kluba većine te osam zastupnika jedinstvene Stranke prava. Kako je na proteklim izborima bilo izabrano šest zastupnika Starčevićeve stranke prava i 16 zastupnika Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, bilo je očekivano da će nakon izbora pristupom članova Kluba većine u stranačke klubove

⁹⁹ “Gradski izbori”, *Hrvatska*, 15. 4. 1913., 2.

¹⁰⁰ “Izborne spletke”, *Hrvatska*, 15. 4. 1913., 2; “Gradski izbori”, *Hrvatska*, 16. 4. 1913., 1-2.

¹⁰¹ Kršnjavi, *Zapisci*, knj. 2, 655.

¹⁰² “Uži izbori i pravaši”, *Hrvatska*, 19. 4. 1913., 2. Nakon Geresdorferove pobjede na užim izborima, jedinstvena Stranka prava predbacila je Kršnjavom da je svojom kandidaturom u 1. izbornoštvu navodio pravaše na nemoralno djelo – uništenje “principa stranačke sloge” između jedinstvene Stranke prava i Koalicije, zaboravljajući da je Geresdorfer istaknut kao kandidat Kluba većine i da je sama Stranka prava radila protiv “principa stranačke sloge” samostalnom kandidaturom u 1. izbornoštvu. “Odgajajmo značajevu”, *Hrvatska*, 23. 4. 1913., 1. O užim izborima vidi i: Kršnjavi, *Zapisci*, knj. 2, 705-706.

¹⁰³ “Gradski izbori”, *Hrvatska*, 19. 4. 1913., 2.

¹⁰⁴ “Gradski izbori”, *Hrvatska*, 21. 4. 1913., 2.

klub Stranke prava imati 14, a klub Hrvatske ujedinjene samostalne stranke 33 zastupnika.

U novoustrojeni klub Hrvatske ujedinjene samostalne stranke stupilo je 25 zastupnika, što znači da mu nisu pristupila osmorica zastupnika izabrana na tim izborima u 1. izborništvu na listi Kluba većine.¹⁰⁵ U novoustrojeni klub Stranke prava stupila su samo osmorica novoizabranih zastupnika Stranke prava,¹⁰⁶ a šest je zastupnika bivše Starčevićeve stranke prava ostalo izvan toga kluba izjavljujući da će pri izboru za gradonačelnika glasati za Holjca te da će nakon tog izbora pristupiti klubu Stranke prava,¹⁰⁷ koji se protivio izboru Holjca za gradonačelnika.¹⁰⁸ Na temelju toga može se zaključiti da su u gradskom zastupstvu protivnici raspusta Kluba većine i stvaranja stranačkih klubova, koje *Obzor* spominje uoči izbora, bili zastupnici bivše Starčevićeve stranke prava kojima se na čelu nalazio protivnik fuzije sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava zubar Ante Pavelić. U izborima za gradonačelnika protiv Holjca su glasala samo osmorica novoizabranih zastupnika jedinstvene Stranke prava.¹⁰⁹

Do najavljenoga pristupanja šestorice zastupnika bivše Starčevićeve stranke prava u zastupnički klub jedinstvene Stranke prava nije došlo jer se krajem svibnja 1913. jedinstvena Stranka prava raskolila. Uzrok raskola bila je stara dvojba pravaške stranke: treba li u ostvarenju svojega programa surađivati s Koalicijom ili sa staromađaronima. Naime, početkom 1913. ugarska je vlada započela pripreme za povratak ustavnoga stanja u banskoj Hrvatskoj, pri čemu se dvoumila hoće li se nagodbeni režim u banskoj Hrvatskoj oslanjati na Hrvatsko-srpsku koaliciju ili na staromađarone. U toj su dvojbi pristaše bivše Starčevićeve stranke prava bili spremni poduprijeti Koaliciju, a pristaše bivše Stranke prava, stvorene fuzijom Starčevićeve hrvatske stranke prava s grupom oko *Hrvatstva*, bili su spremni poduprijeti staromađarone.¹¹⁰ Nakon višemjesečne borbe dviju pravaških frakcija oko naslijeđa jedinstvene Stranke prava, u prosincu 1913. pristaše bivše Starčevićeve stranke prava obnovili su Starčevićevu stranku prava,¹¹¹ a stranačka organizacija pristaša bivše Starčevićeve hrvatske stranke prava fuzionirane s grupom oko *Hrvatstva* nastavila se nazivati Strankom prava. Tijekom te borbe raskolio se i Građanski klub Stranke prava, koji je većinom glasova svojega upravnog odbora pristao uz Stranku prava.¹¹²

¹⁰⁵ "Konferencija gradskih zastupnika", *Hrvatski pokret*, 15. 5. 1913., 4.

¹⁰⁶ "Klub gradskih zastupnika Stranke prava", *Hrvatska*, 7. 5. 1913., 2. Predsjednik kluba bio je Josip Knežić, a tajnik i blagajnik Josip Pomper.

¹⁰⁷ "Konferencija gradskih zastupnika", *Obzor*, 10. 5. 1913., 2.

¹⁰⁸ "Iz zagrebačkog gradskog zastupstva", *Hrvatska*, 10. 5. 1913., 2.

¹⁰⁹ "Izbor gradonačelnika", *Obzor*, 15. 5. 1913., 2. Ovu osmoricu *Obzor* naziva "frankovcima".

¹¹⁰ Gabelica, "Sporazum između Stranke prava", 734-739.

¹¹¹ "Skupština Starčevićeve stranke prava", *Hrvat*, 6. 12. 1913., 1.

¹¹² "Bez komentara", *Hrvatska*, 16. 7. 1913., 1. Polovinom 1914. predsjednik Građanskoga kluba Stranke prava bio je Josip Knežić, a potpredsjednici Antun Somek i Karlo Bošnjak. Od istaknutijih članova Stranke prava u odboru te organizacije bili su Jozo Spasoje Fattori, Ivo Frank, Pavao Gašparović, Aleksander Horvat, Ivan Zatluka, Josip Zoček i Dragutin Šafar. "Skupština Građanskog kluba Stranke prava", *Hrvatska*, 26. 5. 1914., 1.

Početakom 1914. Starčevićeva stranka prava ustrojila je vlastitu mjesnu organizaciju u Zagrebu, koja se zvala Zajednica Starčevićeve stranke prava.¹¹³

Konačni politički slom Stranke prava

Na saborskim izborima u prosincu 1913. Stranka prava osvojila je deset, a Starčevićeva stranka prava 13 mandata.¹¹⁴ Pritom je Stranka prava izgubila treći zagrebački izborni kotar, koji je osvojio kandidat Koalicije Janko Holjac, a u zagrebačkoj okolici osvojila je šest odnosno 60% svih svojih mandata.¹¹⁵ Starčevićeva stranka prava u zagrebačkoj je okolici osvojila deset odnosno 77% svih svojih mandata.¹¹⁶ Ukupno su pravaške stranke osvojile 23 mandata, od čega 16 ili 70% u zagrebačkoj okolici. U usporedbi s prethodnim saborskim izborima, na kojima je nastupila jedinstvena Stranka prava, pravaške su stranke na ovim saborskim izborima u zagrebačkoj okolici osvojile dva mandata više, a na široj periferiji banske Hrvatske pet mandata manje. Ta činjenica ponovo potvrđuje zaključak da se raskol u pravaškoj stranci prije svega odražavao na opadanje njezine snage na široj periferiji banske Hrvatske.

U usporedbi sa saborskim izborima iz 1910., na kojima su Stranka prava i Starčevićeva stranka prava nastupile odvojeno, Stranka prava na ovim je izborima izgubila pet mandata, od čega jedan u zagrebačkoj okolici. Blago nazadovanje te stranke u zagrebačkoj okolici značio bi daljnji, makar blagi nazadak te stranke u gradu Zagrebu, o čemu svjedoči i gubitak trećega zagrebačkoga izbornog kotara. Veliko nazadovanje stranke na široj periferiji banske Hrvatske, gdje je izgubila četiri mandata, pokazuje da se njezin neuspjeh na zagrebačkim gradskim izborima iz 1910., koji je na saborskim izborima iz 1910. svoj početni odraz imao u zagrebačkoj okolici, nakon kratkotrajnoga oporavka stvaranjem jedinstvene Stranke prava sada proširio na širu periferiju banske Hrvatske. U isto vrijeme, u usporedbi sa saborskim izborima iz 1910., Starčevićeva stranka

¹¹³ "Konstituiranje 'Zajednice Starčevićeve stranke prava' u Zagrebu", *Hrvat*, 28. 2. 1914., 2. Predsjednik te organizacije bio je gradski zastupnik Mijo Majnarić, potpredsjednici su bili Ivan Hercezi i Hinko Sirovatka. Od istaknutijih članova Starčevićeve stranke prava u odboru te organizacije bili su Lazar Car, Dragutin Hrvoj, Eugen Laxa, Matija Miletić, Ante Pavelić, Ivan Peršić, Luka Starčević, Dragutin Marchetti, Josip Pomper i Nikola Winterhalter.

¹¹⁴ HR-HDA-78-PrZV, kut. 914, "Pregled 16. prosinca 1913. za petogodište 1913.-1918. izvršenih izbora narodnih zastupnika za sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije". Na ovim su izborima kandidati istaknuti na listi Stranke prava osvojili devet mandata, kandidati na listi Starčevićeve stranke prava 11 mandata, a Matija Polić u Slunju, Vojislav Kempf u Jaski te Marko Mileusnić u Dugom Selu osvojili su mandate kao pravaši izvan stranaka. Poslije su Vojislav Kempf i Marko Mileusnić ušli u saborski klub Starčevićeve stranke prava, a Matija Polić u saborski klub Stranke prava.

¹¹⁵ Stranka prava u Varaždinskoj je županiji osvojila mandate u kotarevima Pregrada, Biškupec i Novi Marof, a u Bjelovarsko-križevačkoj županiji kotareve Križ, Sveti Ivan Žabno i Križevci.

¹¹⁶ Starčevićeva stranka prava osvojila je u Zagrebačkoj županiji kotareve Pisarovina, Jaska, Dugo Selo, Sveti Ivan Zelina, Samobor i Velika Gorica, u Varaždinskoj županiji kotareve Klanjec i Ivanec, a u Bjelovarsko-križevačkoj županiji kotareve Koprivnica i Kloštar.

prava na ovim je izborima osvojila četiri mandata više, od čega tri u zagrebačkoj okolini. Veliki napredak te stranke u zagrebačkoj okolini bio bi daljnji, veliki napredak stranke u Zagrebu, što bi uz istovremeni blagi nazadak Stranke prava u Zagrebu i zagrebačkoj okolini značilo da je Starčevićeva stranka prava na tom prostoru tek manjim dijelom jačala na račun Stranke prava, a većim dijelom na račun Hrvatske ujedinjene samostalne stranke. To bi istovremeno značilo da je ta stranka Janka Holjca smatrala i svojim kandidatom u trećem zagrebačkom izbornom kotaru.¹¹⁷

Do raspada Austro-Ugarske Monarhije u banskoj Hrvatskoj više nisu održavani saborski izbori, no u listopadu 1917. održani su još jedni, posljednji izbori za obnovu polovine zagrebačkoga gradskog zastupstva, koji su pokazali daljnji trend nazadovanja Stranke prava u gradu Zagrebu. Ti su izbori održani u drugoj polovini svjetskoga rata, kada su zbog zamorenosti ratom odlučujući čimbenici u Austro-Ugarskoj Monarhiji dopustili demokratizaciju političkoga života,¹¹⁸ što je, među ostalim, pogodovalo rehabilitaciji jugoslavenskoga nacionalno-političkog programa u hrvatskim zemljama.¹¹⁹ U banskoj se Hrvatskoj takva opća politička situacija krajem lipnja 1917. odrazila dolaskom Hrvatsko-srpske koalicije na vlast. Kako zbog rata nije bilo moguće raspisati nove saborske izbore, novi je režim svoju snagu odlučio iskušati na zagrebačkim gradskim izborima.

U trenutku tih izbora Stranka prava sa šest zastupnika u gradskom zastupstvu, izabranih 1913., spala je na četvoricu. Josip Zoček umro je u ožujku 1916.,¹²⁰ a Franjo Hrustić bio je od prosinca 1914. u srbijanskom zarobljeništvu.¹²¹ Za te je gradske izbore Stranka prava prihvatila dotadašnju izbornu taktiku stranaka Hrvatsko-srpske koalicije, koja je, kako je rečeno, bila rezultat njihova uvjerenja o slaboj potpori među zagrebačkim izbornicima. Za razliku od svih prethodnih gradskih izbora, na ovima Stranka prava nije nastupila isključivo pod svojim imenom, nego je u 1. i 2. izborništvu istupila pod imenom "hrvatskoga neodvisnog građanstva", a samo u 3. izborništvu pod vlastitim

¹¹⁷ Janko Holjac na ovim izborima nije bio kandidat Hrvatske ujedinjene samostalne stranke nego je nastupio kao izvanstranački kandidat Koalicije.

¹¹⁸ Ivan Bulić, "Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice", u: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, ur. Zlatko Matijević (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010), 42-44.

¹¹⁹ Zlatko Matijević, "Odjeci Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini (1917. – 1918. godine)", u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996), 245-256.

¹²⁰ *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba godine 1916.* (Zagreb, 1917), 19.

¹²¹ "Gradski zastupnik Franjo Hrustić – zarobljen u Srbiji", *Hrvatska*, 31. 12. 1914., 3. Franju Hrustića kao jednoga od vođa frankovačke struje među časnicima u srbijanskom zatočeništvu spominje Bogumil Hrabak u: "Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914.-1915. godine i prilikom povlačenja za Albaniju", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 2 (1964): 174.

imenom.¹²² Nova izborna taktika kojom je Stranka prava nastojala privući i glasače koji nisu bili njezini pristaše očitovala se i u njezinoj izbornoj kampanji, koja se prvi put nije temeljila na državnopravnim i nacionalnim, nego isključivo na komunalnim pitanjima.¹²³

Od istaknutijih pristaša Stranke prava, na njezinim kandidacijskim listama nalazili su se samo sveučilišni profesor Fran Milobar i gostioničar Antun Somek. Mijo Majnarić do ovih je izbora pripadao Starčevićевой stranci prava. Povjesničar Rudolf Horvat u to je vrijeme, doduše, bio blizak Stranci prava,¹²⁴ no čini se da je bio bliži Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci,¹²⁵ s kojom je Stranka prava od početka rata pa sve do proljeća 1918. sačinjavala Hrvatski državnoopravni blok u hrvatskom Saboru.¹²⁶ Sudac Mirko Košutić do ovih izbora nije bio politički angažiran. Ako se zna da je 1908. bio imenovan za istražnoga suca u zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici kao osoba od povjerenja bana Pavla Raucha,¹²⁷ može se pretpostaviti da je Košutić u vrijeme ovih izbora bio pristaša staromađaronske struje Pavla Raucha, koja se u planovima za ponovni dolazak na vlast u banskoj Hrvatskoj i uoči ovih izbora oslanjala na Stranku prava.¹²⁸ Nakon rata Košutić je postao pristaša Hrvatske stranke prava, sljednice Stranke prava,¹²⁹ baš kao i još jedan bivši pristaša Rauchove staromađaronske struje, povjesničar Milan Šufflay.

¹²² U 1. izborništvu kandidirani su: profesor i povjesničar Rudolf Horvat, veleposjednik Radivoj Hafner, potpredsjednik Sudbenoga stola Mirko Košutić, kućevlasnik Mijo Majnarić, odvjetnik Rudolf Rosenfeld, gostioničar Antun Somek, kućevlasnik i trgovac Franjo Šantl te predsjednik Saveza gostioničarskih zadruga Franjo A. Schmidt. U 2. izborništvu kandidirani su: profesor Stjepan Čukac, predsjednik društva trgovaca Stjepan Fijan, liječnik Filip Jurčić, vijećnik Sudbenoga stola Gedeon Knežević, gostioničar Ferdo Kutnjak, mesar Gjuro Petroci, sveučilišni profesor Fran Milobar, poštanski kontrolor Mate Stilinović, trgovac Jakov Urli, kanonik i sveučilišni profesor Josip Volović te stolar Franjo Zavrlić. U 3. izborništvu kandidirani su: seljak Stjepan Čukolin, odvjetnik Franjo Devide, mesar Stjepan Dutković, trgovac Filip Jurečić, tipograf Franjo Opava, trgovac Vilim Reinsch, obrtnik Šandor Štampfl, seljak Bolto Baršić, urar i draguljar Jakov Āxner te kao predložnik društva trgovaca Julio Mondecar. "Gradjani Hrvati!", *Hrvatska*, 13. 10. 1917., 1-2.

¹²³ "Gradski izbori u Zagrebu", *Hrvatska*, 9. 10. 1917., 2; "Gradski izbori u Zagrebu", *Hrvatska*, 10. 10. 1917., 1.

¹²⁴ Mira Kolar-Dimitrijević, "Život hrvatskog povjesničara i političara Rudolfa Horvata", u: *Dr. Rudolf Horvat – život i djelo. Zbornik referata podnijetih na znanstvenom skupu "Dr. Rudolf Horvat – život i djelo", održanog u Koprivnici 1997. godine*, ur. Hrvoje Petrić (Koprivnica: Hrvatsko povijesno društvo Koprivnica; Družba "Braća hrvatskog zmaja"; Nakladna kuća "Dr. Feletar", 1998), 14.

¹²⁵ Zvonimir Despot, "Politički put dr. Rudolfa Horvata", u: *Dr. Rudolf Horvat – život i djelo*, 60-61.

¹²⁶ Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi* (Zagreb: Globus, 1989), 158-170.

¹²⁷ Rauch, *Memoari*, 85.

¹²⁸ Kršnjavi, *Zapisci*, knj. 2., 779; Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata* (Zagreb: Alinea, 2006), 270.

¹²⁹ Dino Mujadžević, Filip Hameršak, "Košutić, Mirko", u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2009), 716.-718.

Rezultati tih gradskih izbora bili su katastrofalni za Stranku prava. U sva tri izborništva uvjerljivo su pobijedile zajedničke liste Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke,¹³⁰ a Stranku prava je, očekivano, najviše zapekao poraz u 3. izborništvu. U njemu je od 4202 osobe koje su na tim izborima imale pravo glasa glasalo njih 929 ili 22%. Od toga je za zajedničku listu Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke glasalo oko 600 odnosno oko 65% izbornika, a za listu Stranke prava oko 300 odnosno oko 35% izbornika.¹³¹

U analizi rezultata izbora u 3. zagrebačkom izborništvu u prvom redu upada u oči veoma mala izlaznost glasača na izbore. Već na prethodnim gradskim izborima 1913., kada je u 3. izborništvu od 3493 osobe s pravom glasa glasalo njih 1146 ili 33%,¹³² primijetilo se opadanje broja glasača u odnosu na prethodne dvoje izbore u tom izborništvu, kada je na njih izlazilo preko 50% izbornika. No na gradskim izborima 1913. kandidirala se jedna jedina, zajednička lista jedinstvene Stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, pa nije ni trebalo poticati glasače da iziđu na izbore. Sada, kada su postojale dvije oštro suprotstavljene kandidacijske liste, poticaj biračima da iziđu na izbore morao je biti velik, no unatoč tomu na izbore ih je izišlo iznimno malo. U odnosu na prethodne gradske izbore iz 1913., na ovima je primijećeno opadanje broja izišlih birača i u ostala dva izborništva, no ono nije bilo toliko drastično kao u 3. izborništvu: u 1. izborništvu na izbore 1913. izišlo je 65% svih izbornika,¹³³ a na ove izbore 57%;¹³⁴ 1913. u 2. izborništvu izišlo je 45% izbornika,¹³⁵ a na ove 41%.¹³⁶

Drastično smanjenje izbornika koji su na ovim gradskim izborima glasali u 3. izborništvu uzrokovalo je smanjenje glasova i za jednu i za drugu kandidacijsku listu u tom izborništvu. U usporedbi s gradskim izborima 1910., na kojima se Stranka prava također suprotstavila zajedničkim listama Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, na ovim je izborima u 3. izborništvu za zajedničku listu Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke glasalo oko 250 izbornika manje, što je bio pad za oko 30%, a za listu Stranke prava oko 400 izbornika manje, što je bio pad za oko 57%. Na temelju toga može se zaključiti da su na ovim gradskim izborima u 3. izborništvu u mnogo većoj mjeri apstinirali pristaše Stranke prava nego pristaše Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke.

Izrazitu apstinenciju pristaša Stranke prava od izbora kao uzrok njezina poraza u 3. izborništvu prepoznao je tisak Starčevićeve stranke prava, koji je

¹³⁰ "Gradski izbori u Zagrebu", *Hrvatska država* (Zagreb), 12. 10. 1917., 3.

¹³¹ "Gradski izbori", *Obzor*, 18. 10. 1917., 3.

¹³² *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba godine 1913.* (Zagreb, 1914), 42.

¹³³ *Isto.*

¹³⁴ "Gradski izbori", *Obzor*, 16. 10. 1917., 3.

¹³⁵ *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba godine 1913.*, 42.

¹³⁶ "Gradski izbori", *Obzor*, 17. 10. 1917., 3.

tu apstinenciju tumačio potpunom demoralizacijom Stranke prava i slomom njezina programa.¹³⁷ No apstinenciju pristaša Stranke prava moglo bi se objasniti i drugim uzrocima. Uzrok općega opadanja broja izišlih birača na ove izbore mogao bi biti u izostanku unovačenih izbornika, s time da bi drastično opadanje broja izbornika u 3. izborništvu značilo da su u mnogo većem broju bili unovačeni izbornici koji su pripadali tom negoli 1. i 2. izborništvu.¹³⁸ Slijedom toga, mnogo veća izborna apstinencija pristaša Stranke prava od pristaša Starčevićeve stranke prava i Hrvatske ujedinjene samostalne stranke u 3. izborništvu značila bi da su pristaše Stranke prava bili mobilizirani u mnogo većem broju nego pristaše drugih dviju stranaka.

To objašnjenje izborne apstinencije pristaša Stranke prava nalazi potvrdu u činjenici da je Stranka prava jedina među spomenutim strankama svoj politički program bezuvjetno vezala uz okvir Austro-Ugarske Monarhije, pa je i odaziv na mobilizaciju njezinim pristašama bio demonstracija pristajanja uz stranački program. S druge strane, Stranka prava već se u prvoj ratnoj godini žalila da hrvatska vlada, kojoj je tada na čelu bio staromađaron Ivan Skerlec, pogoduje pristašama Hrvatsko-srpske koalicije oslobađajući ih od vojne službe ili dodjeljujući im vojnu službu u pozadini.¹³⁹ Slično tomu, pristaša Hrvatske ujedinjene samostalne stranke Đuro Šurmin nakon rata je pisao da je već u prvoj ratnoj godini veliki dio civilnih liječnika u banskoj Hrvatskoj bio "pod političkim utjecajem svršenih balkanskih ratova" te su vojne obveznike, na nezadovoljstvo vojnih vlasti, olako proglašavali nesposobnima.¹⁴⁰ Ako je tako bilo do 1917., s velikom se sigurnošću može pretpostaviti da je od 1917., kada je na vlast u banskoj Hrvatskoj došla Hrvatsko-srpska koalicija, slučajeva oslobađanja pristaša Hrvatsko-srpske koalicije i njoj savezničkih stranaka od vojne obveze bilo mnogo više.¹⁴¹

Slijedom teze o ključnom utjecaju političke situacije u Zagrebu na političku snagu Starčevićeve hrvatske stranke prava (Stranke prava) u banskoj Hr-

¹³⁷ "Nauk iz prošlih izbora", *Hrvatska država*, 19. 10. 1917., 3.

¹³⁸ Bogumil Hrabak navodi da su u pogledu podnošenja ratnih napora u Austro-Ugarskoj Monarhiji osobito bile vidljive razlike između njezinih bogatih i siromašnih državljana. Komisije za novačenje masovno su slale seosku i gradsku sirotinju na bojišta, a bogatiji društveni slojevi ostajali su kod kuće. Bogumil Hrabak, "Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u prvom svetskom ratu", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 16 (1979): 7.

¹³⁹ Većeslav Wilder, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava* (Zagreb, 1918), 89-91.

¹⁴⁰ HR-HDA-833, Osobni fond Đure Šurmina, kut. 24, "Iz naše borbe za Jugoslaviju", 360.

¹⁴¹ Prema tvrdnji Tomislava Bogdanovića, masovno dezertiranje Hrvata i njihovo masovno izbjegavanje odlaska na bojište "putem liječničkih ispričnica" pojavilo se u ljeto 1917., dakle u vrijeme dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast u banskoj Hrvatskoj. Tomislav Bogdanović, "Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju", *Podravina* 23 (2013): 96. Prema Hrabakovu pisanju, masovno dezertiranje u južnoslavenskim zemljama Monarhije započelo je u proljeće-ljeto 1917. te je u početku bilo ograničeno isključivo na bansku Hrvatsku. Toj je pojavi pogodovao "svojevrsan defetizam vlade hrvatsko-srpske koalicije", koja je, uz ostalo, i preko liječničkih komisija nastojala "da se što više odraslih muškaraca oslobodi vojne obveze zbog potrebe u održavanju poljoprivrede i industrije". Hrabak, "Dezerterstvo i zeleni kadar", 4, 9-10, 14.

vatskoj, može se zaključiti da je drastično slabljenje te stranke u Zagrebu, koje je svoj izraz imalo na posljednjim zagrebačkim gradskim izborima održanim u Austro-Ugarskoj Monarhiji, uzrokovalo konačni pad stranke u banskoj Hrvatskoj. Taj je pad doveo do toga da je Stranka prava u ključnom trenutku hrvatske povijesti bila samo nijemi promatrač političkih zbivanja u banskoj Hrvatskoj.

Zaključak

Zametak Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava) stvoren je u Zagrebu, koji je svojom ulogom hrvatskoga duhovnog i gospodarskog središta omogućio prodor te stranke u ostale dijelove banske Hrvatske. Utjecaj Zagreba bio je ograničen na njegovu širu okolicu, u što se ubrajaju tadašnje Zagrebačka, Varaždinska i Bjelovarsko-križevačka županija, pa su ta stranka kao i stranka stvorena od njezinih disidenata sve vrijeme postojanja bile u prvom redu stranke Zagreba i njegove okolice, gdje su osvajale veliku većinu saborskih mandata. Kao što je jačanje Starčevićeve hrvatske stranke prava u Zagrebu pogodovalo njezinu širenju po zagrebačkoj okolini, tako je i njezino slabljenje u Zagrebu uzrokovalo njezino nazadovanje u zagrebačkoj okolini. Slabljenje u Zagrebu u prvom su redu uzrokovali stranački raskoli iz 1908., a zatim i iz 1913., a konačni politički pad stranke, koji je doveo do toga da u presudnom trenutku hrvatske povijesti bude samo nijemi promatrač političkih zbivanja u banskoj Hrvatskoj, uz posljednji raskol bio je uzrokovan i svjetskim ratom, tijekom kojega su njezini pristaše bili unovačeni u većem broju od pristaša drugih stranaka, čime su bili udaljeni od političkih zbivanja u pozadini.

Arhivi

Hrvatska – Državni arhiv u Zagrebu – fond 4 – Gradsko poglavarstvo Zagreb (HR-DAZG-4-GPZ).

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 78 – Predsjedništvo Zemaljske vlade (HR-HDA-78-PrZV).

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 79 – Unutrašnji odjel Zemaljske vlade (HR-HDA-79-UOZV).

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 833 – Đuro Šurmin (HR-HDA-833).

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb - fond 1801 – Razne osobe XIX.-XX. (HR-HDA-1801).

Objavljeni izvori i literatura

Boban, Branka. *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Ali-nea, 2006.

Bogdanović, Tomislav. "Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju". *Podravina* 23 (2013): 96-108.

Bulić, Ivan. "Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice". U: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, uredio Zlatko Matijević, 23-47. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

Cipek, Tihomir; Matković, Stjepan, ur. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914*. Zagreb: Disput, 2006.

Čepulo, Dalibor. *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, II. neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

Despot, Zvonimir. "Politički put dr. Rudolfa Horvata". U: *Dr. Rudolf Horvat – život i djelo. Zbornik referata podnijetih na znanstvenom skupu "Dr. Rudolf Horvat – život i djelo", održanog u Koprivnici 1997. godine*, uredio Hrvoje Petrić, 59-71. Koprivnica: Hrvatsko povijesno društvo Koprivnica; Družba "Braća hrvatskog zmaja"; Nakladna kuća "Dr. Feletar", 1998.

Dobrovšak, Ljiljana. "Prva konferencija Zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine. Prilog poznavanju početaka cionističkog pokreta u Slavoniji". *Scrinia Slavonica* 6 (2006): 234-266.

Gabelica, Mislav. "Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908. – 1914.)". U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 24. i 25. studenoga 2011.*, uredili Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, 283-303. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

Gabelica, Mislav. "Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895. – 1913.)". *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 14 (2012): 35-67.

Gabelica, Mislav. "Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912. – 1913.)". *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012), br. 3: 723-743.

Gabelica, Mislav. "Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 46 (2014), br. 1: 131-157.

Gross, Mirjana. "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine". *Istorija XX veka. Zbornik radova* 3 (1962): 153.-267.

Gross, Mirjana. *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906. – 1907*. Beograd, 1960.

Herman Kaurić, Vijoleta. *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004.

Hrabak, Bogumil. "Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914.-1915. godine i prilikom povlačenja za Albaniju". *Zbornik Historijskog instituta Slavonije 2* (1964): 107-204.

Hrabak, Bogumil. "Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslovenskim zemljama u prvom svjetskom ratu". *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje 16* (1979): 1-131.

Hrvat (Zagreb), 1913-1914.

Hrvatska (Zagreb), 1911-1914, 1917.

Hrvatska država (Zagreb), 1917.

Hrvatska sloboda (Zagreb), 1910-1911.

Hrvatska zastava (Zagreb), 1904.

Hrvatski pokret (Zagreb), 1913.

Hrvatsko pravo (Zagreb), 1904, 1906-1908, 1910-1911.

Hrvatstvo (Zagreb), 1910.

Kolar-Dimitrijević, Mira. "Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme". *Povijesni prilozi 18* (2000): 241-323.

Kolar-Dimitrijević, Mira. "Život hrvatskog povjesničara i političara Rudolfa Horvata". U: *Dr. Rudolf Horvat – život i djelo. Zbornik referata podnijetih na znanstvenom skupu "Dr. Rudolf Horvat – život i djelo", održanog u Koprivnici 1997. godine*, uredio Hrvoje Petrić, 8-21. Koprivnica: Hrvatsko povijesno društvo Koprivnica; Družba "Braća hrvatskog zmaja"; Nakladna kuća "Dr. Feletar", 1998.

Korać, Vitomir. *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929.

Krizman, Bogdan. *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus, 1989.

Kršnjavi, Iso. *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*. Zagreb: Mladost, 1986.

Mance, Ivana; Matijević, Zlatko, ur. *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti; Hrvatski institut za povijest, 2015.

Matijević, Zlatko. "Odjeci Svibanjske deklaracije Jugoslavenskog kluba u Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini (1917. – 1918. godine)". U: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, uredila Mira Kolar-Dimitrijević, 245-256. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

Matković, Stjepan. *Čista stranka prava 1895. – 1903*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2001.

Matković, Stjepan. *Izabrani portreti pravaša. Prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.

Matković, Stjepan. "Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali". U: *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, uredio Zlatko Matijević, 321-329. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002.

Mujadžević, Dino; Filip Hameršak. "Košutić, Mirko". U: *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 7., 716.-718. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2009.

Narodne novine (Zagreb), 1897, 1904, 1910.

Obzor (Zagreb), 1904, 1911, 1913, 1917.

Perić, Ivo. *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.

Pokret (Zagreb), 1904.

Potemkin, Vladimir Petrovič. *Historija diplomacije*, drugi svezak. Zagreb: Matica hrvatska, 1951.

Rauch, Pavao. *Memoari bana Pavla Raucha*. Zagreb: Zagrebačko arhivističko društvo, 2009.

Sabotič, Ines; Matković, Stjepan. "Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće". *Društvena istraživanja* 75-76 (2005): 157-183.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju za godinu 1895. Zagreb, 1895.

Sirotković, Hodimir. "Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'-Friedjung". *Starine* 52 (1962): 49-183.

Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga. Svezak I. Zagreb, 1909.

Wilder, Većeslav. *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*. Zagreb, 1918.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba godine 1913. Zagreb, 1914.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba godine 1916. Zagreb, 1917.

Zapisnici skupština zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1906. Zagreb, 1906.

Zapisnici skupština zastupstva slobodnoga i kraljevskog glavnoga grada Zagreba držanih u godini 1905. Zagreb, 1905.

SUMMARY

STARČEVIĆ'S CROATIAN PARTY OF RIGHT (PARTY OF RIGHT) AND ELECTIONS FOR THE ZAGREB CITY COUNCIL FROM 1904 TILL 1917

In this article the author strives to answer the question, what were the reasons for the political collapse of Starčević's Croatian Party of Right (Party of Right), which resulted in the party being merely a mute observer of the political events in Banal Croatia in late 1918, when the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was being formed. In order to answer this question, the author has analysed the political influence of this party in the city of Zagreb, which was – according to extant historiographical research – the party's initial stronghold and, according to the beliefs of a part of the political public in Croatia at that time, a key influence in the party's expansion throughout Banal Croatia due to its role as the spiritual and economic centre of Croatia. Therefore, the author assumed that the reasons for the political collapse of this party should also be sought in the city of Zagreb. The author examined the political power of Starčević's Croatian Party of Right (Party of Right) in Zagreb based on its representation in the city council in the period from 1904 till 1917, when the last elections for the Zagreb city council during the existence of the Austro-Hungarian Monarchy were held. The relationship between the political power of this party in Zagreb and its power on a national level is expressed through a comparison of Starčević's Croatian Party of Right (Party of Right) representation in the Zagreb city council with its representation in the Croatian Parliament.

On the basis of the facts presented in this article, such as the political rise of Starčević's Croatian Party of Right (Party of Right) in Zagreb that preceded its rise on a national level and that this party, like Starčević's Party of Right – which was formed in 1909 from its dissidents – remained primarily a party of Zagreb and its surrounding area (the counties of Zagreb, Varaždin, and Bjelovar-Križevci) throughout the whole period, the author proves that the political situation in Zagreb had a crucial influence on the political power of Starčević's Croatian Party of Right (Party of Right) in Banal Croatia. Therefore, the waning of the party's political influence in Zagreb was followed by its weakening on a national level. The reason for this loss of political influence, first in Zagreb and later throughout Croatia, stems from rifts in the party in 1908 and 1913, while the final collapse of the party – together with a final rift – was caused by World War I, when the party's supporters were conscripted in greater numbers than those of other parties and thus distanced from the political events taking place at the home front.

Key words: Starčević's Croatian Party of Right (Party of Right); Zagreb city council; Croatian Parliament; elections